

A Critical Reading of the Islamic City and Architecture in the Thought of Seyyed Hossein Nasr

Amir Arsalan Moradi Sangachini *

Hamid Reza Saremi **

Khatreh Moghani Rahimi ***

In the contemporary era, architecture and urbanism in the Islamic world face profound crises of meaning, identity, and spatial coherence under the influence of modernity. This study offers a critical reading of Seyyed Hossein Nasr's thought to examine its theoretical potential for analyzing these challenges. Using qualitative critical content analysis, the research focuses on Chapters Thirteen and Fourteen of *Islam in the Modern World*. The findings reveal that Nasr conceptualizes Islamic architecture and the Islamic city through key notions such as unity (tawhīd), sacredness, spatial flexibility, and the harmonious relationship between human beings and nature, while strongly criticizing modern architecture for its detachment from meaning and the sacred. At the same time, the analysis shows that Nasr's framework remains largely philosophical and normative, offering limited engagement with contemporary social, economic, and institutional realities. The study concludes that Nasr's thought provides a powerful critical framework whose relevance today depends on translating its concepts into analytical and practical criteria for contemporary urban design and policy.

Keywords: Islam in the Modern World; Seyyed Hossein Nasr; Islamic City; Islamic Architecture; Islamic Urbanism

Introduction

In the contemporary period, the Islamic world has faced multiple challenges resulting from its encounter with modernity, including cultural, social, environmental, and epistemological transformations. Modernity, characterized by instrumental rationality, secularism, individualism, and a rupture from sacred traditions, has reshaped human modes of existence and meaning. These transformations are clearly reflected in architecture and urbanism, where functionalism, economic logic, and technological determinism have contributed to spatial fragmentation, loss of identity, and the erosion of symbolic and spiritual dimensions of the built environment. As material expressions of worldview, architecture and the city have become central arenas in which tensions between tradition and modernity are manifested. In response to this condition, several Muslim thinkers have critically reassessed modernity through a renewed engagement with Islamic intellectual and spiritual traditions. Among them, Seyyed Hossein Nasr occupies a distinctive position. Drawing on Islamic philosophy and metaphysics, Nasr develops a comprehensive critique of modern civilization and its desacralized conception of knowledge, nature, and art. In *Islam in the Modern World*, he argues that Islamic architecture is not merely functional or

* M.A Student in Urban Planning, Department of Urban Planning, Faculty of Arts and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

a.moradisangachini@modares.ac.ir

<http://orcid.org/0009-0009-7099-629x>

** Corresponding Author: Associate Professor in Urban Planning, Department of Urban Planning, Faculty of Arts and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

saremi@modares.ac.ir

<http://orcid.org/0000-0002-3625-7268>

*** Ph.D. Student, Department of Urban Planning, Faculty of Arts and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

k.moghanirahimi@modares.ac.ir

<http://orcid.org/0000-0002-1791-797x>

aesthetic, but a concrete expression of a sacred cosmology rooted in tawhid, reflecting unity, harmony, and metaphysical order. From Nasr's perspective, the Islamic city embodies a unified worldview in which work, worship, education, family life, and nature are integrated into a meaningful whole. Urban space is therefore not simply a setting for material life, but a medium for spiritual formation and the manifestation of sacred order. Despite the importance of this perspective, Nasr's ideas are often treated descriptively or idealistically in architectural discourse rather than critically examined as an analytical framework for contemporary urban issues. This study addresses this gap by exploring how Nasr's key concepts, particularly unity, meaning, and the human-environment relationship, can inform a critical analysis of modern architecture and urbanism in the Islamic world.

Methodology

This study adopts a qualitative research design aimed at critically examining Seyyed Hossein Nasr's ideas on Islamic architecture and the Islamic city and assessing their analytical relevance for contemporary architectural and urban debates. Given the theoretical nature of the research and its focus on philosophical texts, the study employs qualitative critical content analysis as its main methodological approach. This method allows for the systematic extraction, interpretation, and evaluation of key concepts embedded in complex theoretical texts, while also identifying both their conceptual strengths and limitations. The primary source of analysis is the book *Islam in the Modern World* by Seyyed Hossein Nasr. The research focuses specifically on Chapters Thirteen and Fourteen, as these chapters directly address issues related to Islamic architecture, the Islamic city, the relationship between human beings and the built environment, and critiques of modern architecture and urbanism. The selection of these chapters was informed by a review of existing literature, which indicated that they have rarely been examined independently and analytically within architectural and urban studies.

To enhance the credibility and consistency of the analysis, the coding process involved continuous comparison between extracted concepts and the original text. Conceptual extraction continued until theoretical saturation was reached and no new significant themes emerged. In addition, selected interpretations were reviewed by a researcher familiar with Islamic philosophy and qualitative research methods in order to ensure coherence and fidelity to the original text. This methodological framework enabled a structured and critical engagement with Nasr's thought while maintaining analytical rigor.

Findings

The findings indicate that Nasr understands the relationship between human beings and the built environment as deeply symbolic and reflective. He argues that the external spatial environment mirrors the internal spiritual and intellectual condition of human beings, and that the visual disorder and loss of beauty in contemporary cities of the Islamic world reflect deeper epistemological and moral crises. This perspective offers a strong critique of modern urbanism by linking spatial fragmentation and aesthetic degradation to the loss of sacred meaning. However, the analysis shows that Nasr largely presents this relationship as one-directional, from the inner state of the human being to the external form of space. The active role of architectural space in shaping human behavior, perception, and spiritual experience is not fully developed within his theoretical framework.

Another key finding concerns Nasr's emphasis on unity and tawhid as the foundational principles of Islamic architecture and the Islamic city. Unity, in his view, is not merely a theological doctrine but the metaphysical basis of all Islamic arts. In architecture, it is expressed through coherence and harmony among spatial elements, the integration of major urban institutions such as the mosque, market, school, and home, and the close relationship between the city and nature. While this articulation provides a compelling philosophical vision, the findings suggest that Nasr's discussion remains primarily symbolic

and formal. He devotes limited attention to the social, economic, and institutional mechanisms that shape urban space in contemporary contexts and often undermine the realization of such unity.

Finally, the findings demonstrate that Nasr locates the root of architectural and urban crises in the secularization of knowledge and the loss of sacred science. He argues that in traditional Islamic civilization, disciplines such as geometry and mathematics were inseparable from metaphysical meaning and served as means of manifesting divine order in space. In contrast, modern architecture reduces form and material to purely functional and economic categories. Although this diagnosis offers a profound philosophical critique, the analysis shows that Nasr provides limited engagement with the potential for reinterpreting contemporary science and technology within a meaningful architectural framework.

Overall, the findings indicate that Nasr's thought offers a rich philosophical critique of modern architecture and urbanism grounded in unity, sacredness, and meaning. Its contemporary relevance, however, depends on translating these concepts into analytical and practical frameworks capable of addressing the social, economic, and institutional realities of modern cities.

Conclusion

This study has critically examined Seyyed Hossein Nasr's reflections on Islamic architecture and the Islamic city through an in-depth analysis of Chapters Thirteen and Fourteen of *Islam in the Modern World*. The findings demonstrate that Nasr offers a coherent philosophical framework for understanding architecture and urban space as expressions of a sacred worldview rooted in unity, meaning, and metaphysical order. By emphasizing concepts such as tawhid, sacredness, spatial flexibility, and the harmonious relationship between human beings and nature, Nasr provides a powerful critique of modern architecture and urbanism, which he views as products of a desacralized and fragmented conception of reality. At the same time, the critical analysis reveals important limitations in Nasr's theoretical approach. His interpretation of the human-environment relationship is largely unidirectional, portraying the built environment primarily as a reflection of human spiritual and intellectual conditions. This perspective underestimates the formative and educative role of architectural space in shaping human behavior, perception, and ethical sensibilities.

Overall, this research concludes that Nasr's thought should be understood less as an operational model for urban design and more as a critical and normative framework that exposes the deeper epistemological and ethical dimensions of architectural crises. The contemporary relevance of his ideas depends on their reinterpretation and translation into analytical tools and design principles capable of engaging with present-day social and institutional contexts. Such a translation would allow Islamic architecture to move beyond symbolic revivalism toward a meaningful and context-sensitive engagement with the challenges of modern urban life.

References

De Paris, S. R., & Lopes, C. N. L. (2018) Housing flexibility problem: Review of recent limitations and solutions. *Frontiers of Architectural Research*, 7(1), 80-91.

<https://doi.org/10.1016/j.foar.2017.11.004>.

Esmaili, H. (2017) A review on political thoughts of Seyyed Hossein Nasr from the past to the present. *Historical Studies*, 14(55), 11. <http://www.magiran.com/p1739207> [In Persian].

Farshchian, A., & Shajari, M. (2017) A critical evaluation of Seyyed Hossein Nasr's view on the essential characteristics of Islamic architecture. *Contemporary Wisdom*, 8(3), 91-110.

<https://doi.org/10.30465/cw.2017.2878> [In Persian].

Farsi Astaneh, N., Haghghatbin, M., & Rahbarnia, Z. (2022) The impact of human and environmental components on the occurrence of interaction in the landscape. *MANZAR, the Scientific Journal of Landscape*, 14(61), 76-89.

<https://doi.org/10.22034/manzar.2022.325091.2177> [In Persian].

Ghasemi, E., Khatami, S. M., Motia, M., & Pourjafar, M. (2024) Recognizing dimensions and characteristics of spiritual urban space. *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 16(45), 73-93. <https://doi.org/10.22034/aaud.2022.343355.2670> [In Persian].

Ghanei, R., & Hosseini, S. H. (2015) Challenges of modern science from the perspective of Dr. Nasr. *Philosophy of Science*, 5(9), 101-112. https://journals.ihcs.ac.ir/article_1730.html [In Persian].

Harvey, D. (1978) The urban process under capitalism: A framework for analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2(1-3), 101-131.

Nasr, S. H. (2001) *Eslam dar asr-e motejadded* (A. Aram, Trans.). Tehran: Tarh-e No. [In Persian].

Nasr, S. H. (2004) *Ensan va tabiat: Bohran-e manavi-ye ensan-e motajadded* (A. Gowahi, Trans.). Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami. [In Persian].

Nasr, S. H. (2010) *Honar va manavyyat-e Eslami* (R. Qasemian, Trans.). Tehran: Moassese-ye Entesharat-e Hekmat. [In Persian].

Olfati, A., Zamani, S. S., & Mousavimoghadam, S. R. (2022) A study of the sacred arts of architecture and poetry in the Yarsan religion based on the ideas of Seyyed Hossein Nasr and Traditionalists. *Journal of Kurdish Literature*, 7(2), 71-90.

<https://doi.org/10.34785/J013.2022.836> [In Persian].

Pourjafar, M. R., Pourjafar, A., & Safdari, S. (2015) Various types of Islamic city and pointing out to defining the major aspects of ideal Islamic city. *Journal of Researches in Islamic Architecture*, 3(3(8)), 20-21.

<https://sid.ir/paper/409703/en> [In Persian].

خوانشی انتقادی از شهر و معماری اسلامی در اندیشه «سید حسین نصر»

امیرارسلان مرادی سنگاچینی*، حمیدرضا صارمی**، خاطره مغانی رحیمی***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی - ۱-۲۴

چکیده

در دوران معاصر، جهان اسلام با چالش‌های گوناگونی روبه‌رو بوده که از مهم‌ترین آنها می‌توان به مواجهه با مدرنیته و پیامدهای فرهنگی، اجتماعی، زیست‌محیطی و معرفتی آن اشاره کرد. این پژوهش با هدف بازخوانی انتقادی اندیشه «سید حسین نصر»، به بررسی ظرفیت‌های نظری دیدگاه او برای فهم و نقد این بحران‌ها می‌پردازد. روش تحقیق، مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی انتقادی و هرمنوتیک متون اندیشه‌محور است و فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد» به عنوان متن اصلی تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که نصر، معماری و شهر اسلامی را بر مفاهیمی چون توحید، وحدت، قدسیّت، انعطاف‌پذیری فضایی و پیوند انسان و طبیعت بنا می‌نهد و معماری مدرن را به دلیل گسست از معنا و نظم قدسی نقد می‌کند. نتیجه‌گیری پژوهش نشان می‌دهد که اندیشه نصر واجد ظرفیت‌های تحلیلی ارزشمند برای نقد شهر معاصر است، اما تحقق آن مستلزم ترجمه مفاهیم نظری به معیارهای عملی است.

واژه‌های کلیدی: اسلام در عصر متجدد، سید حسین نصر، شهر اسلامی، معماری اسلامی و شهرسازی اسلامی.

a.moradisangachini@modares.ac.ir
http://orcid.org/0009-0009-7099-629x

saremi@modares.ac.ir
http://orcid.org/0000-0002-3625-7268

k.moghanirahimi@modares.ac.ir
http://orcid.org/0000-0002-1791-797x

*دانشجوی کارشناسی‌ارشد برنامه‌ریزی شهری، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

**نویسنده مسنول: دانشیار رشته شهرسازی، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

***دانشجوی دکتری، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

مقدمه

در دوران معاصر، جهان اسلام با چالش‌های گوناگونی روبه‌رو بوده که از مهم‌ترین آنها می‌توان به مواجهه با مدرنیته و پیامدهای فرهنگی، اجتماعی، زیست‌محیطی و معرفتی آن اشاره کرد. مدرنیته که با عقلانیت ابزاری، سکولاریسم، فردگرایی و گسست از سنت‌های قدسی تعریف می‌شود، ساختارهای زیستی و معنایی انسان را دگرگون کرده و موجب پدید آمدن چالش‌های فرهنگی و معنوی در جوامع سنتی، از جمله جوامع اسلامی شده است. در این میان، مسئله معماری، شهرسازی، هنر و نسبت انسان با طبیعت، به عنوان جلوه‌هایی از جهان‌بینی مدرن، نیازمند بازنگری و تأملی دوباره از منظر سنت‌های دینی و فلسفی است.

در پاسخ به این وضعیت، اندیشمندان متعددی کوشیده‌اند تا با بازخوانی منابع فکری و فرهنگی اسلامی، راه‌هایی برای مواجهه‌ای انتقادی با مدرنیته و بازسازی تمدن اسلامی ارائه دهند. سید حسین نصر، یکی از افراد دارای تألیفات بسیار در این حوزه و دستگام معنایی برای مواجهه با علم مدرن است (قانع و حسینی، ۱۳۹۴: ۲). او در آثار گوناگون خود و به‌ویژه در کتاب «اسلام در عصر متجدد» تلاش کرده است تا با تکیه بر اصول حکمت اسلامی و آموزه‌های سنتی، نقدی بنیادین بر تمدن مدرن وارد سازد و امکان احیای معنویت را در دنیای امروز بررسی کند. نصر همواره در آثار خود تأکید کرده است که در معماری اسلامی، حتی زیباترین و پیچیده‌ترین تزئینات، صرفاً نقش زیبایی‌شناختی ندارند، بلکه بازتابی از نظم کیهانی و وحدت هستی‌اند. همچنین وی در آثار خود بیان می‌کند: «معماری اسلامی، بازتابی از حقیقت آفرینش الهی است که بر دانشی استوار است که ساختار آن از برکت و فیضی ناشی از کلام وحی سرچشمه

می‌گیرد؛ دانشی که امکان هم‌خوانی و هماهنگی میان طبیعت و معماری را فراهم می‌آورد» (نصر، ۱۳۸۳: ۹).

شهر اسلامی در نگاه سید حسین نصر، بازتاب یک جهان‌بینی توحیدی است که در آن، کار، عبادت، آموزش، زندگی خانوادگی و طبیعت در قالب کلیتی هماهنگ و معنادار در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند. از منظر او، بازخوانی شهر اسلامی نه صرفاً اقدامی هنری یا کالبدی، بلکه ضرورتی معرفتی و تمدنی است که می‌تواند انسان مسلمان را از اغتشاش‌های معنایی و فضایی شهر مدرن به سوی حقیقت قدسی رهنمون سازد (نصر، ۱۳۸۰: ۲۴۶). در این چارچوب، شهر صرفاً بستری برای زیست مادی تلقی نمی‌شود و فضایی برای تجلی معنویت، بازتاب وحدت الهی و شکل‌گیری تربیت روح انسانی تلقی می‌گردد. با وجود اهمیت این دیدگاه، در ادبیات معماری و شهرسازی معاصر، اندیشه سید حسین نصر اغلب به صورت کلی، توصیفی یا آرمان‌گرایانه بازنمایی شده و کمتر به مثابه یک چارچوب تحلیلی برای فهم مسائل عینی و پیچیده شهر امروز مورد واکاوی انتقادی قرار گرفته است. خلاصاً اصلی، فقدان خوانشی است که بتواند نسبت میان مفاهیم کلیدی نصر (از جمله توحید، وحدت، معنا و رابطه انسان و محیط) را با بحران‌های معاصر معماری و شهرسازی، نظیر گسست فضایی، بی‌هویتی کالبدی و غلبه منطق سرمایه، به صورت نظام‌مند تحلیل کند. مسئله پژوهش حاضر ناظر بر این خلاص است و می‌کوشد نشان دهد که اندیشه نصر نه صرفاً نقدی کلی بر مدرنیته، بلکه واجد ظرفیت‌های نظری برای بازخوانی انتقادی شهر معاصر است؛ ظرفیتی که می‌تواند در سطح مفهومی و تحلیلی، به غنای ادبیات تخصصی معماری و شهرسازی بیفزاید.

پیشینه پژوهش

تردیدی نیست که دین مبین اسلام در تمامی ابعاد اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و محیط‌زیستی، نه تنها برای رستگاری در آخرت، بلکه برای دستیابی به زندگی مطلوب در این دنیا نیز آموزه‌هایی ارزشمند ارائه داده است. این آموزه‌ها، بستر مناسبی برای شکل‌گیری و سامان‌دهی فعالیت‌های گوناگون انسانی در شهرهای امروز و آینده فراهم می‌آورند و از اهمیتی بنیادین برخوردارند (پورجعفر و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۶). مسلمانان در طول تاریخ، به فراخور درک و توان خود، از این تعالیم بهره‌مند شده‌اند. معماری اسلامی نیز با الهام از همین تعالیم و ارزش‌های اسلامی، در طول تاریخ جلوه‌ای از باورها، هویت و جهان‌بینی توحیدی مسلمانان بوده است. در میان متفکران معاصر، سید حسین نصر از برجسته‌ترین فیلسوفانی است که با تکیه بر حکمت اسلامی و با الهام از آموزه‌های مکتب سنت‌گرایی، به بیان نسبت میان انسان، فضا و قدسیت می‌پردازد و معماری اسلامی را تجلی عینی توحید می‌داند. وی معتقد است که شهر اسلامی باید ساختاری منطبق با نظم الهی، طبیعت و نیازهای روحانی انسان داشته باشد و طراحی فضا باید در خدمت تجلی حقیقت، نه صرفاً عملکرد یا زیبایی‌جویی صورتی باشد. مطالعات متعددی به تحلیل وجوه مختلف اندیشه نصر در باب هنر و معماری اسلامی پرداخته‌اند. از جمله: پژوهش فرش‌چیان و شجری (۱۳۹۶) با عنوان «بررسی و نقد دیدگاه دکتر نصر در باب ویژگی‌های معماری اسلامی با تمرکز بر مبانی فلسفی اندیشه نصر»، با هدف تحلیل مبانی فلسفی معماری اسلامی از منظر سید حسین نصر انجام شده است. این مطالعه با تکیه بر آثار نصر نشان می‌دهد که وی معماری اسلامی را صرفاً ظرفی برای عملکرد نمی‌داند، بلکه آن را

تجلی نظم کیهانی و اسمای الهی معرفی می‌کند. نویسندگان بر این باورند که از دیدگاه نصر، فضا همانند متنی است که معنا در آن نهفته است و این معنا برخاسته از جهان‌بینی توحیدی مسلمانان است. یافته‌ها همچنین بیانگر موضع انتقادی نصر نسبت به معماری مدرن و گسست آن از امر قدسی است.

پژوهش صارمی و هاشمی (۱۳۹۹) با عنوان «تحلیل تطبیقی مفهوم سنت و مدرنیته از دیدگاه دکتر سید حسین نصر؛ نگاهی سنت‌گرا بر مفهوم شهر اسلامی»، با هدف تحلیل مواجهه سنت و مدرنیته در اندیشه نصر و تأثیر آن بر مفهوم شهر اسلامی انجام شده است. این مطالعه با روش اسنادی و تحلیلی، مفاهیمی مانند انسان‌شناسی، هنر، زیبایی‌شناسی، توسعه و معماری را در دو حوزه سنت و مدرنیته تطبیق داده و نشان می‌دهد که از دیدگاه نصر، شهر اسلامی باید بازتابی از نظم الهی، پیوند با طبیعت و ساختاری معنادار برای تعالی انسان باشد. پژوهش در نهایت تأکید دارد که راهکار حل بحران تجدد در جوامع اسلامی، رجوع به اصول سنت‌گرایانه است.

پژوهش الفتی و همکاران (۱۴۰۰) با عنوان «پژوهشی در هنرهای قدسی معماری و شعر در آیین یارسان با تکیه بر اندیشه‌های سنت‌گرایانه سید حسین نصر»، به بررسی پیوند مفاهیم قدسی در هنر اسلامی و آیین یارسان پرداخته است. این پژوهش با تحلیل تطبیقی اندیشه نصر و باورهای یارسان نشان می‌دهد که نصر، هنر اسلامی را وسیله‌ای برای تجلی حقیقت، بازتاب امر قدسی و اتصال میان زمین و آسمان می‌داند. پژوهش تأکید دارد که معماری سنتی اسلامی از دیدگاه نصر، فراتر از فرم است و حامل معنا و تجلی وحدت الهی در کثرت مادی است. پژوهش مقیم‌نژاد حسینی و مازیار (۱۴۰۱) با عنوان «هنرهای زیبا از منظر دکتر سید

روش پژوهش

این پژوهش با هدف خوانش انتقادی اندیشه‌های سید حسین نصر درباره شهر و معماری اسلامی، از روش تحلیل محتوای کیفی انتقادی بهره می‌گیرد. این روش که ریشه در هرمنوتیک انتقادی دارد، فراتر از توصیف محتوای آشکار متن، به کشف لایه‌های پنهان معنایی و فرضیه‌های اساسی می‌پردازد. این رویکرد برای واکاوی متون اندیشه‌محور و فلسفی مانند آثار نصر، مناسب‌ترین ابزار محسوب می‌شود. متن هدف در این پژوهش، فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد» است که بر موضوع این پژوهش تمرکز دارد.

در این پژوهش از ترکیب رویکرد انتقادی و روش تحلیل محتوا در پنج گام اصلی برای شناسایی قوت‌ها و کاستی‌ها استفاده شده است. در گام نخست، با توجه به دغدغه‌مندی‌های موجود در حوزه شهر و معماری اسلامی و با تمرکز بر چالش‌های نظری در نسبت سنت و مدرنیته، موضوع پژوهش انتخاب شد. در گام دوم، با مرور پیشینه مطالعاتی موجود و بررسی مقالات منتشرشده در حوزه اندیشه نصر و معماری اسلامی، مشخص شد که تاکنون کتاب «اسلام در عصر متجدد» با تمرکز بر مضامین معماری و شهر اسلامی به صورت مستقل و تحلیلی بررسی نشده است. این خلأ، زمینه‌ساز تدوین ساختار اولیه تحقیق شد. در گام سوم، با تمرکز بر آثار سید حسین نصر و به‌ویژه دو فصل پایانی کتاب یادشده، تحلیل محتوای متون با رویکردی انتقادی صورت گرفت. در این مرحله تلاش شد تا مفاهیم بنیادین استخراج و بازخوانی شود. کدگذاری و تفسیر انتقادی تحلیل در سه لایه به صورت چرخشی و غیر خطی انجام پذیرفت:

حسین نصر، «با هدف تبیین چارچوب معرفتی نصر درباره هنر اسلامی انجام شده است. نویسندگان در این مطالعه بر اساس تحلیل آثار نصر به این نتیجه می‌رسند که وی هنر اسلامی را نه صرفاً وسیله‌ای برای تولید زیبایی، بلکه آیینی قدسی می‌داند که هنرمند را به حقیقت الهی نزدیک می‌کند. در نگاه نصر، هر اثر هنری سنتی باید بیانگر نظم الهی در قالب ماده باشد و از معنای فراتاریخی برخوردار باشد. بر اساس یافته‌های این پژوهش، نصر، هنر مدرن را به دلیل گسست از حکمت و قداست، در مسیر فروکاست هنر به ابزار سرگرمی و نمایش می‌داند.

هرچند پژوهش‌های یادشده، سهم قابل توجهی در معرفی و تبیین دیدگاه‌های دکتر سید حسین نصر درباره هنر و معماری اسلامی ایفا کرده‌اند، تاکنون هیچ‌یک به صورت مشخص به تحلیل انتقادی کتاب «اسلام در عصر متجدد» به‌ویژه دو فصل سیزدهم و چهاردهم آن از منظر معماری و شهر اسلامی پرداخته‌اند. این اثر، یکی از مهم‌ترین و متأخرتری نوشته‌های نصر به شمار می‌آید که در آن دیدگاه‌های وی درباره معماری، شهرسازی، نسبت انسان با فضا و بحران‌های مدرنیته در عرصه‌های کالبدی و معنایی با دقت و عمق بیشتری مطرح شده‌اند. پژوهش حاضر در پی آن است که این خلأ مطالعاتی را پر کند و با تمرکز بر دو فصل یادشده، خوانشی تحلیلی- انتقادی از مفاهیم کلیدی طرح‌شده ارائه نماید. این خوانش، ضمن واکاوی ابعاد قدسی و معنایی فضا از منظر نصر، به ارزیابی انتقادی قوت‌ها و کاستی‌های منظومه نظری وی می‌پردازد و در نهایت می‌کوشد امکان‌های مفهومی و عملی احیای معماری اسلامی در زمینه شهرهای معاصر را بازشناسی کند.

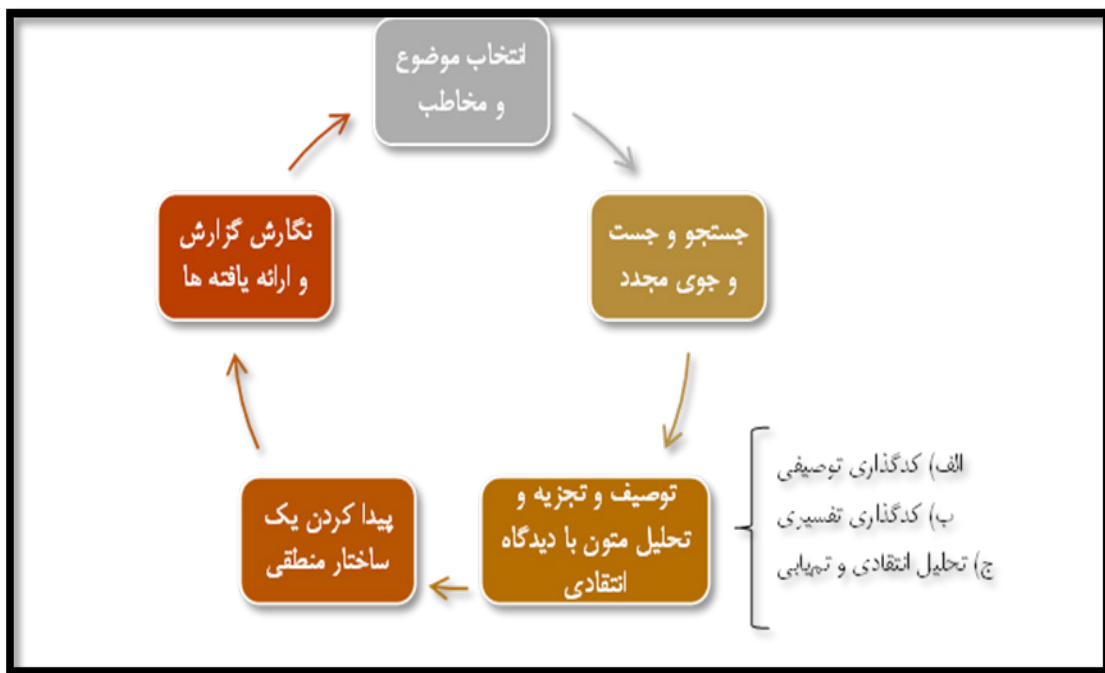
می‌دهند، دسته‌بندی شده، سپس نگارش و یکپارچه‌سازی بخش‌های اصلی تحقیق انجام گرفت.

برای اطمینان از صحت و اعتبار فرآیند تحلیل، مراحل کدگذاری و استخراج مضامین را یکی از پژوهشگران مستقل آشنا با فلسفه اسلامی و روش‌های کیفی مورد بررسی و بحث قرار داد و اصلاحات لازم اعمال شد. همچنین یافته‌ها و تفسیرهای کلیدی را دو تن از صاحب‌نظران آشنا با اندیشه نصر بررسی کردند تا از انطباق آن با متن و فقدان سوءتفسیر فاحش، اطمینان حاصل شود. علاوه بر این داده‌ها، کدها و مقوله‌ها به طور مستمر با یکدیگر و با کل متن مقایسه شدند تا انسجام درونی و پایایی تحلیل افزایش یابد. همچنین استخراج و دسته‌بندی کدها و مضامین انتقادی تا زمانی که اشباع نظری حاصل شود و بررسی مجدد به شناسایی کد جدید منجر نشود، ادامه یافت. این فرآیند تحلیلی، امکان واکاوی عمیق، مسئله‌محور و نقادانه متنی پیچیده را فراهم کرده، از توصیف صرف به سمت تبیین و نقد مضمون‌های حاکم پیش می‌رود (شکل ۱).

الف) کدگذاری توصیفی (سطح آشکار): در اولین مطالعه عمیق، متن خطبه‌خط بررسی شد و کلیه گزاره‌های مرتبط با شهر و معماری اسلامی استخراج و با کدهای اولیه توصیفی نام‌گذاری شد. ب) کدگذاری تفسیری (سطح میانی): در این مرحله، کدهای توصیفی بر اساس ارتباط مفهومی دسته‌بندی شد. این مرحله به تشکیل گزاره‌های تحلیلی انجامید.

ج) تحلیل انتقادی و تم‌یابی (سطح نهانی): در این مرحله که قلب روش تحلیل محتوای انتقادی در این پژوهش است، مقوله‌های تحلیلی نه به صورت مجرد، بلکه در رابطه با یکدیگر و در چارچوب نقد ایدئولوژیک و هرمنوتیک بازخوانی شد.

در گام چهارم، بر اساس یافته‌های پیشین و چارچوب‌های نظری موجود، ساختار مناسب برای تحقیق تدوین شد. در گام پایانی، یافته‌های پژوهش در قالب مضامین اصلی که عصاره خوانش انتقادی پژوهش را تشکیل

شکل ۱- فرایند انجام پژوهش

معرفی اجمالی نصر و مروی بر آثار و اندیشه‌های وی

سید حسین نصر از برجسته‌ترین فیلسوفان معاصر ایرانی و از چهره‌های شناخته‌شده مکتب سنت‌گرایی فلسفی در جهان اسلام به شمار می‌رود. او در کنار پژوهش‌های گسترده‌اش در حوزه‌های فلسفه اسلامی، عرفان، فلسفه تطبیقی، الهیات تطبیقی و تاریخ علم، یکی از معدود متفکرانی است که کوشیده است میان سنت دینی و دغدغه‌های فکری دنیای مدرن، پیوندی ژرف و نظام‌مند برقرار کند. آثار نصر، موضوعات مختلفی شامل عرفان و فلسفه اسلامی، نقد مدرنیته و علم‌گرایی معاصر را در برمی‌گیرد. او با تأکید بر اهمیت بازگشت به سنت‌های معنوی و فلسفی، تحت تأثیر متفکرانی چون ابن‌سینا، سهروردی، ملاصدرا، ابن‌عربی و غزالی نشان می‌دهد که حکمت اسلامی هنوز قابلیت پاسخگویی به بحران‌های معرفتی و اخلاقی امروز را دارد (اسماعیلی، ۱۳۹۵: ۱۴). نصر در آثار خود مانند «دانش و تمدن در اسلام»، «انسان و طبیعت» و «اسلام در عصر متجدد» به نقد عمیق مدرنیته غربی، علم تجربی سکولار و تکنولوژی بی‌ریشه می‌پردازد و آن را انقطاع انسان از امر قدسی و طبیعت می‌داند. وی مدرنیته را نه صرفاً دگرگونی‌ای در شکل و ظاهر، بلکه گسستی هستی‌شناختی از عرصه معنویت و حکمت تلقی می‌کند. از این‌رو آرای او در باب معماری و شهر اسلامی نیز در پرتو همین نقد به مدرنیته، معنا و تفسیر می‌یابد.

تفکرات نصر بر پایه‌های دینی استوار است و از نظر او، فلسفه، جست‌وجویی برای درک و نزدیک شدن به مبدأ و منشأ هستی به شمار می‌آید. او جهان هستی را تجلی ذات الهی و زیبایی‌های آن را انعکاسی از جمال خداوند می‌داند. از آنجا که این عالم، آفریده خداوند است، باید آینه‌دار صفات او نیز باشد. نصر در آثار خود تصریح می‌کند

که هستی، در حقیقت چیزی جز آمیزه‌ای از تجلیات اسما و صفات الهی نیست. در همین راستا هنر سنتی در نگاه نصر، جایگاهی ویژه دارد؛ هنری که برخاسته از عالم معنا و مرتبط با ساحت قدسی است. به باور او، خالق اثر هنری سنتی، فردی نیست که صرفاً از خلاقیت شخصی بهره می‌برد، بلکه هنرمند به ابزاری برای بیان نمادها و معانی فراتر از فردیت انسانی تبدیل می‌شود.

اندیشه‌های نصر، ریشه‌ای عمیق در آموزه‌های دینی دارد و فلسفه، از نگاه او، تلاشی برای درک و تقرب به سرچشمه هستی است. وی جهان را جلوه‌ای از خداوند می‌بیند و زیبایی‌های آن را بازتابی از جمال الهی می‌داند. او در کتاب «هنر و معنویت اسلامی» چنین می‌نویسد: «از آنجا که این عالم، آفریده خداست، باید تجلی‌گاه صفاتش باشد و تعالیم معنوی اسلام نیز تأکیدش بر این است که به‌راستی هستی چیزی جز آمیزه‌ای از تجلیات اسما و صفات خداوند نیست» (نصر، ۱۳۸۹: ۲۴۹). بر همین اساس در نگاه نصر، هنر سنتی، هنری است که از عالم معنا سرچشمه می‌گیرد و خالق آن به جای بیان فردی، به‌واسطه اثر هنری خود، به تجلی نمادهای فراتر از خود می‌پردازد.

معرفی و بررسی کتاب اسلام در عصر متجدد با تأکید بر فصل‌های ۱۳ و ۱۴

کتاب «اسلام در عصر متجدد» از آثار مهم سید حسین نصر است که در آن به واکاوی نسبت میان سنت اسلامی و چالش‌های جهان مدرن می‌پردازد. این کتاب نه تنها به تبیین مفاهیم بنیادین جهان‌بینی اسلامی می‌پردازد، بلکه در فصل‌های پایانی خود تلاش می‌کند به صورت عینی‌تر نشان دهد چگونه اصول و ارزش‌های سنتی اسلام

می‌تواند در مواجهه با مدرنیته همچنان الهام‌بخش و راهگشا باشد.

در فصل‌های سیزدهم و چهاردهم این کتاب، نصر با تمرکز بر موضوعاتی چون معماری اسلامی، شهر اسلامی و امکان احیای آنها در عصر حاضر، تأکید می‌کند که معماری اسلامی صرفاً ساخت‌وسازی کارکردی یا تزئینی نیست، بلکه بازتابی عینی از نظم قدسی و ساختار هستی‌شناختی توحید است. نصر بر این باور است که معماری اسلامی، تبلور کیهان‌شناسی معنوی اسلام است؛ نظامی که در آن، زیبایی، معنویت و کارآمدی به گونه‌ای درونی و هماهنگ درهم تنیده شده‌اند. در نگاه او، بناهایی چون مسجد، مدرسه، خانه و حتی کاروانسرا، به واسطه بهره‌گیری از اصول معنوی اسلام، به فضایی برای سلوک درونی بدل می‌شوند. در نقطه مقابل، نصر به نقد معماری مدرن می‌پردازد و آن را محصول جهان‌بینی سکولار و گسسته از طبیعت و معنا معرفی می‌کند. در حالی که در سنت اسلامی، استفاده هوشمندانه از نور، هوا، هندسه مقدس، خوشنویسی و عناصر طبیعی همچون آب و گیاهان، به خلق فضاهایی منجر می‌شود که در عین کارکرد، دارای عمق معنوی‌اند و انسان را به تأمل در موقعیت وجودی‌اش در جهان الهی وامی‌دارند.

نصر همچنین با بهره‌گیری از جهان‌بینی توحیدی اسلام، به نقش الگوهای هندسی و نقوش تکرارشونده در معماری اسلامی اشاره می‌کند و آنها را بازتابی از نظم کیهانی می‌داند؛ نظامی که مرکزیت، توازن و هماهنگی آن همچون آینه‌ای است که جایگاه انسان را در هستی به او یادآور می‌شود. این بناها، چه در ساختار و چه در تزئینات، بیانگر نوعی وحدت در کثرتند که ریشه در معرفت دینی دارند.

در نهایت نصر از همزیستی عمیق اسلام با طبیعت سخن می‌گوید. در نگاه او،

طبیعت نه تهدیدی برای شهر یا بنا، بلکه بخشی از کلیت حیات شهری است. فضای مسجد، خانه یا باغ در سنت اسلامی، امتدادی از طبیعت قدسی است و به همین دلیل، نه تنها مرزی میان فضای مقدس و فضای طبیعی وجود ندارد، بلکه این دو درهم تنیده‌اند. به‌کارگیری مصالح طبیعی همچون آجر و چوب، بازشوهای گسترده برای عبور نور و هوا، وجود باغ‌ها و آب‌نماها، همگی نشانه‌هایی از این همزیستی هستند. از منظر نصر، حتی اگر بنایی متروکه شود، طبیعت بدون ایجاد گسست، آن را در آغوش می‌گیرد؛ زیرا میان آنچه انسان سنتی ساخته و طبیعت، هماهنگی و هم‌سویی بنیادی وجود دارد.

یافته‌های پژوهش

تأملی انتقادی بر رابطه انسان و محیط از منظر

سید حسین نصر

یکی از بنیان‌های فکری سید حسین نصر در تحلیل معماری اسلامی، تأکید بر نسبت میان درون و بیرون انسان است. وی در فصل سیزدهم کتاب «اسلام در عصر متجدد» به صراحت می‌نویسد: «محیط بیرونی‌ای که انسان برای خود خلق می‌کند، چیزی جز بازتاب وضعیت درونی او نیست». او در ادامه، این رابطه را مبنای تحلیل بحران زشتی و بی‌نظمی شهرهای معاصر جهان اسلام می‌داند و آن را «بازتاب آشفتگی‌های ذهنی و معنوی انسان مسلمان مدرن» توصیف می‌کند (نصر، ۱۳۸۰: ۲۲۸-۲۳۱). همان‌گونه که ضرب‌المثل می‌گوید: از کوزه همان برون تراود که در اوست (همان: ۲۲۸). این دیدگاه به درستی نشان می‌دهد که نموده‌های بیرونی معماری و شهرسازی، بازتابی از وضعیت درونی، معرفتی و معنوی انسان هستند؛ اما نباید این تأثیر را یک‌سویه و صرفاً از درون به بیرون دانست. رابطه انسان با فضای معماری، رابطه‌ای دوسویه و تعاملی

است. در واقع محیط کالبدی بر رفتار مؤثر واقع می‌شود و از سوی دیگر انعکاس همین رفتار به جهان کالبدی باز می‌گردد و یک رابطه عینی میان انسان‌ها و محیط کالبدی وجود دارد (فارسی آستانه، ۱۴۰۱: ۶). انسان تنها در صورتی می‌تواند به کمال برسد که در فضایی متناسب با فطرت خود زندگی کند. اگر محیطی ناهماهنگ، آشفته یا ناسازگار با ساختار وجودی انسان باشد، اندیشه و رفتار او نیز ناخواسته از تعادل خارج می‌شود. در مقابل، حضور در محیطی متعادل، آرام و قدسی برای کسانی که فاقد پیش‌زمینه دینی یا معنوی‌اند، می‌تواند به تعالی روح و بهبود رفتار بینجامد. تجربه زیسته بسیاری از انسان‌ها در فضاهایی چون مساجد سنتی، مدارس تاریخی یا باغ‌های اسلامی نشان می‌دهد که فضاهای الهام‌گرفته از نظم و معنا، خود نیز قابلیت تربیت‌بخشی و تأثیرگذاری عمیق بر جان انسان را دارند (فاسمی و دیگران، ۱۴۰۲: ۲).

نصر خود بر وحدت در معماری اسلامی تأکید می‌کند؛ از وحدت درونی فضاهای معماری (مانند انعطاف‌پذیری اتاق‌ها و حیاط‌ها) گرفته تا وحدت شهر با طبیعت و وحدت کارکرد و زیبایی مدنظر نصر است. با این حال در صورت‌بندی نظری نصر، رابطه انسان و محیط عمدتاً در جهت «از درون به بیرون» تعریف می‌شود و در فصل سیزدهم، علی‌رغم توصیف مکرر کیفیت‌های آرامش‌بخش و معنازای فضاهای اسلامی،

نقش فعال و تربیت‌بخش محیط به صورت مستقل و نظری بسط نمی‌یابد (نصر، ۱۳۸۰: ۲۴۶-۲۴۷). در شرایط شهرهای معاصر که تحت سلطه منطق سرمایه، انفکاک عملکردها و تمرکزگرایی تکنوکراتیک شکل گرفته‌اند (Harvey, 1978: 114)، احیای این وحدت، نیازمند توجه هم‌زمان به معماری و انسان‌شناسی است. تأکید صرف بر بازگشت به درون کافی نیست و باید محیطی طراحی شود که امکان قدسی شدن انسان را فراهم کند.

در همین زمینه، پیامبر اسلام (ص) فرموده‌اند: «الدنيا مزرعة الآخرة»؛ یعنی دنیا کشتزار آخرت است (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۳ق: ۲۶۷). از این منظر، شهر و فضای معماری نه فقط مکان زیست مادی، بلکه بستری برای کمال‌یابی و اتصال انسان به ساحت قدسی است. شهر می‌تواند همان مزرعه‌ای باشد که در آن بذره‌های معنویت، اخلاق و توحید کاشته می‌شود و در آخرت به ثمر می‌نشیند. بنابراین می‌توان گفت که نقد نصر از معماری مدرن به درستی ضعف‌های این نظام را در بیتوجهی به معنا، قدسیّت و هماهنگی با طبیعت افشا می‌کند. اما برای آنکه معماری اسلامی معاصر بتواند احیا شود، باید بر پایه یک تعامل دوسویه میان ساحت‌های درونی و بیرونی انسان بازخوانی شود؛ تعریفی از توحید که در ترکیب اجزای بنا و نیز در پیوند هستی‌شناختی انسان با فضا جلوه‌گر شود (جدول ۱).

جدول ۱- جمع‌بندی رابطه انسان و محیط در اندیشه سد حسین نصر

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد یا کاستی	دلالت برای معماری و شهر معاصر
نسبت درون و بیرون انسان	محیط بیرونی بازتاب وضعیت درونی و معنوی انسان است.	معماری و شهرسازی، تجلی عینی کیفیات معرفتی و روحی انسان‌اند.	رابطه انسان و محیط به صورت یک‌سویه (از درون به بیرون) دیده شده است.	ضرورت درک رابطه دوسویه انسان و فضا در طراحی
نقش محیط در شکل‌دهی به انسان	تأکید اصلی بر اصلاح درون انسان برای اصلاح محیط	فضاهای معنادار می‌توانند خود عامل تربیت و تعالی انسان باشند.	نقش فعال و تربیت‌گر فضا کمتر مورد توجه قرار گرفته است.	طراحی فضاهای قدسی به‌مثابه ابزار ارتقای اخلاق و معنا

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد یا کاستی	دلالت برای معماری و شهر معاصر
هماهنگی انسان، فضا و طبیعت	وحدت انسان، شهر و طبیعت مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی	گسست این وحدت در شهر مدرن، عامل اغتشاش معنایی و رفتاری است.	عدم تحلیل ساختارهای معاصر مؤثر بر این گسست	لزوم بازاندیشی پیوند انسان و طبیعت در شهر معاصر
شهر به مثابه بستر سلوک	شهر اسلامی، زمینه تجلی معنویت و نظم قدسی است.	شهر می‌تواند «مزرعه آخرت» و بسترکمال‌یابی انسان باشد.	فقدان چارچوب عملی برای تحقق این ایده	طراحی شهر به عنوان فضای رشد معنوی، نه صرفاً عملکردی
نقد معماری مدرن	معماری مدرن گسسته از معنا و قدسیت است.	نقد نصر، افشاگر بحران معنایی شهر معاصر است.	بسنده کردن به نقد بدون ارائه مدل تعاملی انسان و محیط	نیاز به بازخوانی توحید در سطح کالبد، فضا و تجربه زیسته

تأملی انتقادی بر وحدت و توحید در معماری اسلامی از منظر سید حسین نصر

معماری در تمدن اسلامی نه تنها هنر ساختن فضا، بلکه هنر تجلی حقیقت است؛ هنر آنگونه ساختن که فرم و محتوا، ظاهر و باطن، زمین و آسمان به هم پیوندند (نصر، ۱۳۸۹: ۱۱). سید حسین نصر، اندیشمند برجسته معاصر، در فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد»، به تفصیل به این مسئله می‌پردازد و معماری اسلامی را به مثابه تبلور اصل توحید معرفی می‌کند (همان، ۱۳۸۰: ۲۴۱-۲۴۵). از منظر وی، توحید صرفاً یک اصل کلامی یا فلسفی نیست، بلکه بنیاد تمامی هنرهای اسلامی به شمار می‌آید و در عرصه معماری به شکل وحدت، انسجام و هماهنگی میان اجزا و کلیت اثر جلوه‌گر می‌شود.

نصر معتقد است که وحدت درون بنا در معماری اسلامی از طریق انعطاف‌پذیری فضایی به دست می‌آید؛ به این معنا که فضاهای داخلی مانند اتاق‌ها، حیاط‌ها و ایوان‌ها، کارکردهای چندگانه داشته، تابع کارکردهای صلب مدرن نیستند. خانه سنتی اسلامی می‌تواند در یک زمان محل استراحت، عبادت، مهمانی یا تعلیم باشد، زیرا مرزهای کارکردی آن در خدمت زندگی انسانی و نه صرفاً تخصص‌گرایی مدرن است. این نوع وحدت، پیوند عمیقی با وحدت وجود انسان

دارد، زیرا از تجزیه‌گرایی مدرن فاصله گرفته و انسان را به مثابه موجودی یکپارچه در نظر می‌گیرد.

از دیگر لایه‌های وحدت که نصر به آن توجه دارد، وحدت بنا با طبیعت پیرامونی است. معمار اسلامی سنتی، برخلاف معمار مدرن که اغلب طبیعت را پس‌زمینه‌ای برای نمایش بنا تلقی می‌کند، بنا را در دل طبیعت می‌نشانند و از مصالح بومی، سایه، نور، آب و گیاه برای ادغام فضای انسانی و طبیعی استفاده می‌کند. او در تحلیل خود، شهرهایی چون فارس و اصفهان را نمونه‌هایی می‌داند که در آنها، بناها در آغوش طبیعت آن شکل گرفته‌اند. این وحدت، وجودی است؛ زیرا انسان را به یاد جایگاه خود در نظام خلقت می‌اندازد و به او کمک می‌کند تا با محیط پیرامونش در صلح و توازن باشد.

نصر به وحدت عملکرد و زیبایی نیز توجهی ژرف دارد و تأکید می‌کند که در هنر اسلامی، زیبایی به مثابه تجلی حقیقت است. در این نگرش، زیبایی زاید، فریبنده یا تجملی نیست، بلکه حقیقتی روحانی است که در ماده و فرم تجلی می‌یابد. در معماری اسلامی، عنصر زشت همان عنصر بی‌فایده، دروغین و متناقض با حقیقت است. این نگاه، معماری را از سطح فرمال فراتر برده، آن را به عرصه معنا و قدسیت می‌کشاند.

در فصل چهاردهم، نصر همچنین از وحدت میان بناهای شهری سخن می‌گوید؛ وحدتی که در آن مسجد، مدرسه، بازار، حمام و خانه به‌مثابه اجزای یک کل هماهنگ طراحی می‌شوند. او تأکید می‌کند که در شهر سنتی اسلامی، مسجد جامع همچون قلب تپنده‌ای است که تمامی شریان‌های شهری به آن متصل‌اند؛ چه از نظر کالبدی و چه از نظر معنایی، این انسجام ساختاری، نوعی وحدت اجتماعی نیز در پی دارد که متأسفانه در شهرهای معاصر، تحت تأثیر منطق سرمایه و برنامه‌ریزی تکنوکراتیک، به‌شدت آسیب دیده است.

با این حال در صورت‌بندی نظری نصر، تأکید اصلی بر وحدت صوری و کالبدی فضاها (ازجمله وحدت درون بنا، پیوند مسجد، خانه و بازار و انسجام ساختاری شهر اسلامی) قرار دارد (نصر، ۱۳۸۰: ۲۴۱-۲۴۶) و نسبت دوسویه انسان و محیط به‌مثابه یک فرآیند فعال و تربیت‌بخش، به‌طور مستقل صورت‌بندی نظری نمی‌شود. او محیط را عمدتاً بازتاب درون انسان می‌داند؛ چنان‌که در فصل سیزدهم تصریح می‌کند که «محیط بیرونی، چیزی جز انعکاس وضعیت درونی انسان نیست» (همان: ۲۲۸). این نگاه هرچند بخشی از حقیقت را روشن می‌سازد، تعامل متقابل میان درون و بیرون را نادیده می‌گیرد. در حالی که تجربه زیسته بسیاری از انسان‌ها نشان می‌دهد که فضاهای الهام‌گرفته از نظم، قدسیت و معنا می‌توانند درون انسان را نیز متحول کنند. فضاهایی چون مساجد سنتی، مدارس تاریخی یا باغ‌های اسلامی، حتی بر انسان‌هایی که فاقد پیش‌زمینه دینی هستند نیز تأثیرگذار بوده‌اند و این

نشان‌دهنده قدرت فضا در شکل‌دهی به باطن انسان است.

نصر در فصل چهاردهم، وحدت را عمدتاً در مقیاس کالبدی و نمادین شهر اسلامی و در پیوند مسجد، خانه و بازار تحلیل می‌کند (همان، ۱۳۸۰: ۲۴۳-۲۴۶)، اما به ابعاد اجتماعی-زیستی وحدت (مانند وحدت جنسیتی، وحدت همسایگی یا پیوند اقتصاد روزمره و کالبد فضا) به‌صورت صریح و تحلیلی نمی‌پردازد. این ابعاد در پژوهش حاضر، نه به‌عنوان ادعای مستقیم نصر، بلکه به‌مثابه بسط تحلیلی منطق توحیدی موردنظر او مطرح شده‌اند. فقدان تحلیل در این حوزه‌ها، موجب می‌شود که نظریه نصر نتواند به‌طور کامل پاسخگوی نیازهای زیست معاصر باشد.

برای نمونه، وحدت جنسیتی در معماری و شهر اسلامی، نه به معنای حذف تفاوت‌ها، بلکه به معنای احترام متقابل در بستر فضاست (رشیدی آل‌هاشم، ۱۴۰۲: ۱۸). تفکیک فضای مردانه و زنانه در معماری سنتی، با حفظ کرامت و در عین حال امکان تعامل معنادار شکل می‌گرفت. یا وحدت خانه و بیرون، از طریق فضاهایی چون ایوان، دالان و حیاط، به‌گونه‌ای طراحی می‌شد که مرزها را شفاف و در عین حال قابل انعطاف سازد. وحدت اجتماعی در محله‌ها نیز از طریق ساختارهایی چون مسجد محلی، آب‌انبار عمومی، بازارچه‌ها و گذرها شکل می‌گرفت و تعامل روزمره میان همسایگان را تقویت می‌کرد (حسینی و سلطانی، ۱۳۹۷: ۵). این شکل از وحدت، با آنچه امروز به نام اجتماع‌پذیری شهری شناخته می‌شود، هم‌راستا است (جدول ۲).

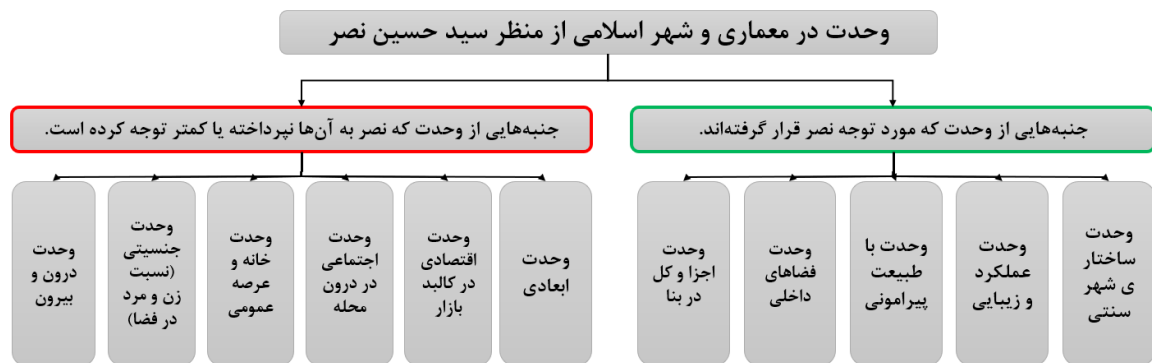
جدول ۲- جمع‌بندی وحدت و توحید در معماری

اسلامی از منظر سید حسین نصر

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد و کاستی	دلالت برای معماری و شهر معاصر
توحید به مثابه بنیان معماری	توحید، اصل بنیادین هنر و معماری اسلامی و منشأ وحدت اجزا و کلیت بناست.	معماری اسلامی، تجلی عینی وحدت هستی در قالب فرم، فضا و معناست.	تمرکز بر اصل توحید بدون بسط اجتماعی-کارکردی آن	لزوم ترجمه توحید از اصل فلسفی به منطق فضایی-زیستی
وحدت فضایی و انعطاف پذیری	فضاهای معماری دارای کارکردهای چندگانه و غیر صلب هستند.	انعطاف پذیری، بازتاب نگاه یکپارچه به انسان و زندگی است.	محدود شدن تحلیل به الگوی سنتی بدون انطباق با پیچیدگی معاصر	بازخوانی انعطاف پذیری در مقیاس معاصر و متکثر
وحدت بنا و طبیعت	معماری در هماهنگی و هم‌زیستی با طبیعت شکل می‌گیرد.	وحدت انسان، بنا و طبیعت، واجد بعد وجودی است.	غفلت از نیروهای ساختاری مخرب این وحدت در شهر مدرن	باز پیوند معماری با نظام‌های طبیعی و زیست محیطی
وحدت زیبایی و عملکرد	زیبایی، تجلی حقیقت و جدایی ناپذیر از کارکرد است.	عنصر زشت، عنصر بی‌معنا و غیر حقیقی تلقی می‌شود.	فقدان معیارهای عملی سنجش این وحدت در پروژه‌های معاصر	بازتعریف زیبایی به مثابه نیاز انسانی و نه تزئین
وحدت ساختار شهری	مسجد، بازار، خانه و مدرسه، اجزای یک کل منسجم‌اند.	شهر اسلامی، واجد وحدت کالبدی، اجتماعی و معنایی است.	نادیده گرفتن فروپاشی این وحدت تحت منطق سرمایه	ضرورت بازاندیشی پیوند فضاهای شهری و اجتماعی

را به رسانه‌ای برای قدسی کردن زندگی بدل سازد. اما اگر این وحدت در زیست روزمره، ساختارهای اجتماعی، اقتصاد شهری و روابط انسانی نیز جاری شود، آنگاه می‌توان امید داشت که معماری اسلامی به عنوان افقی معنوی برای آینده‌ای ممکن بازتعریف شود؛ شهری که انسان را به یاد خدا می‌اندازد و فضای آن، آینه‌ای برای حقیقت می‌گردد (شکل ۲).

در مجموع نظریه نصر با تأکید بر توحید و وحدت، گامی مهم در بازتعریف معماری اسلامی در عصر جدید برداشته است. اما برای آنکه این نظریه بتواند پاسخگوی چالش‌های شهرهای امروز باشد، باید با درک عمیق‌تری از رابطه دوسویه انسان و محیط و نیز با تحلیل‌های کارکردی-اجتماعی از فضا تکمیل گردد. مفهوم وحدت، اگر صرفاً در فرم و کالبد باقی بماند، نمی‌تواند معماری

شکل ۲- دیاگرام مفهومی وحدت در معماری و شهر اسلامی از منظر سید حسین نصر

تأملی بر انعطاف‌پذیری فضا از منظر سید حسین نصر

نصر در فصل سیزدهم کتاب «اسلام در عصر متجدد»، در جریان نقد معماری مدرن و توصیف شهر اسلامی سنتی، به انعطاف‌پذیری درون‌فضایی بناها اشاره می‌کند و تأکید دارد که فضاهای معماری اسلامی به گونه‌ای شکل گرفته‌اند که کارکردهای متکثر زندگی انسانی را در خود ادغام می‌کنند (نصر، ۱۳۸۰: ۲۴۳-۲۴۵). وی بر این باور است که فضاهای معماری اسلامی به گونه‌ای طراحی شده‌اند که قابلیت چندمنظوره و انطباق با نیازهای متغیر انسان را داشته باشند. برای مثال، ایوان‌ها و حیاط‌های مرکزی خانه‌ها، مدارس یا کاروانسراها می‌توانستند هم‌زمان محل عبادت، استراحت، آموزش یا حتی اجتماعات اجتماعی باشند. این ویژگی به طور خاص با انعطاف‌پذیری فضاها و نبود محدودیت‌های سخت‌گیرانه در طراحی در ارتباط است. نصر، این نوع طراحی را ناشی از نگاه قدسی به فضا و تأکید بر آن می‌داند که معماری نباید صرفاً به عنوان یک ابزار فیزیکی، بلکه به عنوان راهی برای نزدیک کردن انسان به حقیقت و تعالی روحی عمل کند؛ بلکه باید به عنوان راهی برای نزدیک کردن انسان به حقیقت و تعالی روحی عمل کند (همان: ۲۴۴).

این نگاه نصر در کتاب «اسلام در عصر متجدد» به وضوح مشاهده می‌شود که معماری باید بستری فراهم کند تا انسان بتواند در آن به کمال معنوی برسد (همان: ۲۴۴). این ویژگی انعطاف‌پذیری در معماری اسلامی به‌ویژه در مقایسه با معماری مدرن که به سمت تفکیک عملکردها و تخصصی شدن فضاها پیش می‌رود، بسیار برجسته است. در معماری مدرن، هر فضا باید تنها یک عملکرد خاص داشته باشد، به گونه‌ای که تعامل میان این فضاها کاهش یافته،

امکان انعطاف‌پذیری کاهش می‌یابد. با این حال در فصل سیزدهم، نصر انعطاف‌پذیری فضا را عمدتاً در بستر شهر اسلامی سنتی و در نسبت با زیست دینی پیشامدرن صورت‌بندی می‌کند (همان: ۲۴۳-۲۴۵) و به صورت مستقیم به دگرگونی‌های ساختاری شهر معاصر (از جمله تراکم جمعیت، تنوع الگوهای زیست و الزامات اقتصادی و تکنولوژیک) نمی‌پردازد. از این رو خوانش او از انعطاف‌پذیری فضایی، بیش از آنکه یک چارچوب عملیاتی برای شرایط معاصر باشد، واجد ماهیتی هنجاری و انتقادی است. در واقع هرچند انعطاف‌پذیری درون‌فضایی در گذشته امری مناسب و مؤثر بود، در دنیای امروز که با تغییرات سریع اجتماعی و نیازهای پیچیده‌تر روبه‌رو هستیم، این ویژگی ممکن است نیاز به بازنگری و تطبیق با شرایط جدید داشته باشد. برای مثال در محیط‌های شهری معاصر که جمعیت و تنوع نیازها بسیار افزایش یافته، طراحی فضاها و چندمنظوره که بتوانند هم‌زمان پاسخگوی نیازهای مختلف افراد با زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی متفاوت باشند، چالش‌های خاص خود را به همراه دارد. علاوه بر این، ایجاد فضاهایی با انعطاف‌پذیری بالا در شرایط امروزی ممکن است با مشکلاتی نظیر کمبود فضا، هزینه‌های بالای ساخت و محدودیت‌های تکنولوژیکی روبه‌رو شود (De paris & Lopes, 2018: 11). این چالش‌ها در آثار نصر به صورت مستقیم صورت‌بندی نشده‌اند، بلکه به مثابه مسئله‌ای برای بازخوانی معاصر اصول پیشنهادی او مطرح می‌شوند. در نهایت می‌توان گفت که انعطاف‌پذیری درون‌فضایی، ویژگی‌ای است که در معماری اسلامی سنتی، جایگاه ویژه‌ای دارد و نصر به درستی بر اهمیت آن تأکید می‌کند. با این حال برای اینکه این ویژگی در دنیای معاصر همچنان معتبر و کارآمد باقی بماند، لازم

است علاوه بر توجه به ابعاد معنوی، به نیازهای جدید و پیچیده‌تر جوامع شهری

نیز پرداخته شود (جدول ۳).

جدول ۳- جمع‌بندی انعطاف‌پذیری فضا در معماری اسلامی از منظر سید حسین نصر

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد و کاستی	دلالت برای معماری و شهر معاصر
مفهوم انعطاف‌پذیری فضایی	فضاهای معماری اسلامی، چندمنظوره و غیر صلب‌اند.	انعطاف‌پذیری، بازتاب نگاه قدسی و غیر ابزاری به فضاست.	تمرکز بر تجربه تاریخی بدون بسط معاصر	ضرورت بازتعریف انعطاف‌پذیری در شرایط امروز
چند عملکردی بودن فضا	یک فضا می‌تواند محل عبادت، سکونت، آموزش و اجتماع باشد.	مرزهای کارکردی در خدمت زندگی انسانی‌اند.	چالش تطبیق این الگو با نیازهای پیچیده امروز	طراحی فضاهای چندمنظوره متناسب با تنوع اجتماعی
بعد معنوی فضا	فضا، بستری برای تعالی روح و تقرب به حقیقت است.	معماری می‌تواند نقش تربیتی و معنوی ایفا کند.	غفلت از محدودیت‌های اجرایی در شهر معاصر	تلفیق معنا با کارکرد در طراحی فضا

چالش‌های تحقق اصول معماری اسلامی در شهرهای معاصر

نصر در فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد» به بازخوانی اصول معماری اسلامی در مواجهه با چالش‌های دنیای مدرن پرداخته و بر اهمیت بازگشت به اصول قدسی و هماهنگ معماری اسلامی تأکید می‌کند. وی به‌ویژه بر وحدت، یکپارچگی و انسجام میان فضاها و عملکردها در معماری اسلامی تأکید دارد (نصر، ۱۳۸۰: ۲۴۳). این ویژگی‌ها که در ساختارهای شهرهای اسلامی سنتی نمایان است، از منظر نصر به عنوان اصولی جاودانه و الهی شناخته می‌شوند که از منظر نصر، ریشه در نظم قدسی و جهان‌بینی توحیدی اسلام دارند و در شهر اسلامی سنتی به صورت عینی تحقق یافته‌اند (همان: ۲۴۱-۲۴۶). اما باید پرسید که تا چه اندازه اصولی که نصر آنها را در بستر شهر اسلامی پیشامدرن صورت‌بندی می‌کند (همان: ۲۴۳-۲۴۷)، در ساختار پیچیده، متراکم و سرمایه‌محور شهرهای معاصر قابلیت تحقق دارند.

شهر اسلامی سنتی که نصر از آن سخن می‌گوید، بر پایه جامعه‌ای با الگوی اقتصادی و معنوی خاص شکل گرفته بود. این نوع جامعه از جنبه‌های مختلف، از جمله نظام‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، درهم‌تنیده و هماهنگ بود و این هماهنگی در فضای معماری آن نیز تجلی می‌یافت. در این فضا، تمامی اجزا و عملکردها در خدمت یکدیگر بودند و به‌طور متناسب با نیازهای انسانی طراحی می‌شدند. برای مثال، مسجد، مدرسه، بازار و خانه به‌گونه‌ای طراحی شده بودند که به‌طور هم‌زمان، هم از نظر معنوی و هم از نظر عملیاتی، در یک کلیت هماهنگ عمل کنند. نصر در کتاب خود به این موضوع اشاره می‌کند که در شهرهای اسلامی، «مسجد جامع به تمام دیگر اجزای شهر گره خورده است» (همان: ۲۴۳).

در مقابل، شهرهای معاصر که عمدتاً تحت تأثیر برنامه‌ریزی‌های تکنوکراتیک، منطق سرمایه و تمرکزگرایی قرار دارند، با ساختارهای پیچیده، پراکنده و غیر هم‌راستا مواجه هستند.

این شهرها، برخلاف شهرهای اسلامی سنتی، فاقد آن یکپارچگی و هماهنگی لازم هستند. در این فضاها، ساختمان‌ها و فضاها اغلب به صورت تخصصی طراحی می‌شوند و عملکردهای مختلف از یکدیگر تفکیک شده‌اند. برای مثال محله‌ها، مناطق تجاری و مسکونی در بسیاری از شهرهای معاصر از یکدیگر جدا شده‌اند، در حالی که در شهر اسلامی، این اجزا به گونه‌ای هماهنگ و در هم تنیده بودند که فضایی یکپارچه و معنوی ایجاد می‌کردند.

نصر اشاره می‌کند که «در معماری اسلامی، زیبایی و عملکرد هر دو به طور هم‌زمان در یک فضا تحقق می‌یابند» (نصر، ۱۳۸۰: ۲۴۵). اما در شهرهای معاصر که تحت سلطه منطق سرمایه و اقتصادی قرار دارند، اغلب زیبایی و عملکرد به دو عنصر مجزا و گاهی متناقض تبدیل شده‌اند. سرمایه‌گذاری‌های کلان در پروژه‌های ساختمانی اغلب به دنبال سودآوری بیشتر هستند و منافع معنوی و اجتماعی فضاها را شهری به حاشیه رانده می‌شود. این امر باعث می‌شود که بسیاری از فضاها شهری فاقد روح و معنا باشند و نتوانند پاسخگوی نیازهای انسان از جنبه‌های معنوی و اجتماعی باشند.

نصر در ادامه، راه برون‌رفت را در «تربیت معماران اسلامی»، احیای اصول و علوم سنتی مرتبط با معماری و در نهایت «تحول انسان معاصر مسلمان» می‌بیند (همان: ۲۴۷-۲۴۸). با این حال در سطح شهرهای معاصر، عملیاتی شدن این افق هنجاری با موانعی روبه‌رو است که تحلیل آنها نیازمند توجه به سازوکارهای فرهنگی، مدیریتی و اقتصادی است.

در بعد فرهنگی، نخست باید زمینه‌های فرهنگی برای پذیرش و فهم این اصول در جوامع معاصر آماده شود. در جامعه‌ای که در آن نگاه‌های مدرن و تکنوکراتیک غالب

است، بازگشت به اصول قدسی و هماهنگ معماری اسلامی ممکن است با مقاومت روبه‌رو شود. به علاوه نیاز به آموزش و فرهنگ‌سازی در حوزه معماری و شهرسازی احساس می‌شود تا مردم و معماران نسبت به اهمیت این اصول آگاهی یابند.

در بعد مدیریتی، تغییر در سیاست‌های برنامه‌ریزی شهری و تأکید بر مدیریت یکپارچه و هماهنگ شهری می‌تواند زمینه‌ساز تحقق این اصول باشد. نصر به این نکته اشاره دارد که «در گذشته، معمار، استادکار، خوش‌نویس و هنرمند در سنت اسلامی، یک گروه واحد بودند که هدفشان خلق فضایی الهی بود» (همان: ۲۴۷). در دنیای مدرن، تخصصی شدن و تقسیم کار به طور عمده به کاهش ارتباط میان بخش‌های مختلف فرآیند طراحی و ساخت منجر شده است. بنابراین برای اجرای این اصول در شهرهای معاصر، لازم است که رویکردهای یکپارچه و هماهنگ در فرآیندهای طراحی و ساخت گنجانده شوند. این توصیف، بیش از آنکه یک الگوی اجرایی برای شرایط نهادی معاصر ارائه دهد، نشان‌دهنده شکاف میان منطق یکپارچه سنتی و نظام تخصص‌گرای برنامه‌ریزی مدرن است.

در نهایت ابعاد اقتصادی نیز نقش بسیار مهمی در تحقق اصول نصر دارند. شهرهای معاصر تحت سلطه منطق سرمایه‌داری و سودآوری قرار دارند، که این امر باعث می‌شود که بسیاری از پروژه‌های شهری به طور عمده به دنبال بازده اقتصادی باشند و از ایجاد فضایی معناگرا و هماهنگ فاصله گرفته‌اند. به همین دلیل، برای تحقق اصول معماری اسلامی در این فضاها، نیاز به تغییراتی در سیاست‌های اقتصادی و اولویت‌دهی به جنبه‌های اجتماعی و معنوی در سرمایه‌گذاری‌های شهری وجود دارد (جدول ۴).

جدول ۴- جمع‌بندی چالش‌های تحقق اصول معماری اسلامی در شهرهای معاصر از منظر سید حسین نصر

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	چالش‌ها و موانع تحقق	دلالت برای شهر و معماری معاصر
ساختار شهر سنتی اسلامی	مسجد، بازار، خانه و مدرسه در کلیتی هماهنگ هستند.	هماهنگی کالبدی، بازتاب هماهنگی اجتماعی است.	فروپاشی پیوندهای فضایی در شهر مدرن	احیای پیوند فضاهای شهری و اجتماعی
تفکیک عملکردها	معماری اسلامی، زیبایی و عملکرد را تلفیق می‌کند.	جدایی عملکردها سبب بی‌روحي فضا شده است.	برنامه‌ریزی تکنوکراتیک و کارکردگرا	حرکت به سوی طراحی چندلایه و تلفیقی
چالش فرهنگی	بازگشت به اصول قدسی، ضروری است.	پذیرش اجتماعی این اصول نیازمند زمینه‌سازی است.	مقاومت فرهنگی در برابر رویکردهای سنت محور	آموزش و فرهنگ‌سازی در معماری و شهرسازی
چالش مدیریتی	وحدت در فرآیند طراحی و ساخت وجود داشت.	تخصیصی شدن موجب گسست فرآیند طراحی شده است.	فقدان مدیریت یکپارچه شهری	تقویت رویکردهای میان‌رشته‌ای
چالش اقتصادی	اقتصاد تابع ارزش‌های معنوی بود.	سرمایه‌داری شهری مانع تحقق معماری معناگراست.	فشار سودآوری و هزینه‌های ساخت	اصلاح سیاست‌های سرمایه‌گذاری شهری

بحران هویت در معماری معاصر جهان اسلام از منظر سید حسین نصر

سید حسین نصر در فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد»، با نگاهی حکمت‌محور، به بحران عمیق هویت در جهان اسلام می‌پردازد. او تصریح می‌کند: «همان تنش‌ها و تعارض‌هایی که در عرصه اندیشه مشاهده می‌شود، به طرز مشهود و ملموس در معماری و محیط شهری‌ای که مسلمانان ساکن در بخش‌های مدرن‌شده جهان اسلام را احاطه کرده نیز دیده می‌شود» (نصر، ۱۳۸۰: ۲۲۸).

در این بیان، نصر از وضعیت دوگانگی ریشه‌دار مسلمانان در مواجهه با مدرنیته غربی سخن می‌گوید. او ورود سبک‌های معماری غربی را در حکم بازتاب سلطه فکری و فرهنگی غرب بر جهان اسلام می‌داند (همان: ۲۲۶-۲۲۸)؛ گویی که استعمار سیاسی و نظامی، جایگزین را به استعمار فضایی و زیباشناختی داده است. همان‌گونه که فلسفه‌های آلمانی و فرانسوی با تفکر اسلامی رقابت می‌کنند،

به زعم نصر، سبک‌های معماری غربی نیز با روح فضایی اسلام در تضاد قرار گرفته‌اند (همان: ۲۲۷).

وی همچنین تأکید دارد که این سبک‌ها تنها فرم‌های وارداتی نیستند، بلکه حامل جهان‌بینی خاص خود هستند. از نگاه او، فضای معماری اسلامی، برخاسته از توحید، تمرکز بر وحدت و نظم قدسی جهان است، حال آنکه معماری مدرن، تحت تأثیر عقل‌گرایی سکولار و انقطاع از معنا شکل گرفته است. نصر به روشنی می‌نویسد: «ساختمان‌هایی که امروزه در جهان اسلام ساخته می‌شوند، در واقع بیانگر هیچ‌یک از وجوه عمیق سنت اسلامی نیستند» (همان: ۲۳۱).

این دیدگاه، معماری مدرن را نه تنها بیگانه با سنت اسلامی، بلکه مظهر نوعی بی‌ریشگی فرهنگی می‌بیند که فضا را از قدسیت تهی کرده است. او بر این باور است که مسلمانان، به‌ویژه نخبگان تحصیل‌کرده، اغلب دچار «دوگانگی میان باطن دینی خود و

مظاهر بیرونی مدرنیته» هستند (نصر، ۱۳۸۰: ۲۲۶). در چنین شرایطی، ساختن شهری مدرن با معیارهای سکولار، درون تمدنی دینی، نه تنها گسستی فضایی، بلکه شکافی هویتی ایجاد می‌کند. نقد نصر متضمن نکته‌ای بسیار اساسی است. او به ما یادآور می‌شود که معماری، تنها محصول عملکرد و تکنولوژی نیست، بلکه بیانگر نگرش انسان به هستی و جایگاه او در جهان است. به همین دلیل، او در ستایش از معماری سنتی اسلامی می‌گوید: «معماری سنتی اسلامی، بازتاب توحید، وحدت و نظم کیهانی است و هماهنگی میان اجزای آن، بیانگر هماهنگی میان اجزای وجود انسانی با عالم است» (همان: ۲۴۱).

با این حال تحلیل نصر با وجود عمق فلسفی و دینی، تاحدی آرمان‌گرایانه است. او به ساختارهای اجتماعی، اقتصادی، و تکنولوژیک جهان مدرن که موجب تغییر سبک معماری شده‌اند، کمتر توجه می‌کند. در بسیاری از شهرهای اسلامی، اتخاذ سبک‌های نوین معماری، واکنشی به نیازهای رشد شهری، فشار جمعیتی، الزامات اقتصادی یا خواسته‌های عملکردی بوده است (Mohamed, 2021: 4). نقد نصر درباره بحران بی‌هویتی معماری معاصر در جهان اسلام، به‌ویژه در آنجا که از تهی شدن فضا

از معنا سخن می‌گوید، هشدار ضروری است. او می‌نویسد: «حتی خانه‌های امروزی در بسیاری از مناطق اسلامی، دیگر نمودی از طهارت، سکون و مرکزیت قدسی نیستند، بلکه تبدیل به فضاهایی صرفاً مصرفی و تابع مدل‌های غربی شده‌اند» (نصر، ۱۳۸۰: ۲۳۱).

این سخن، ما را متوجه مسئولیتی خطیر در بازاندیشی معماری اسلامی در عصر مدرن می‌کند. نصر، راه‌حل را در بازگشت به حکمت اسلامی و احیای اصول معنوی و زیبایی‌شناختی سنت اسلامی می‌بیند، هرچند راهکارهای عملی مشخصی ارائه نمی‌دهد؛ زیرا خود او احیای معماری اسلامی را در نهایت منوط به «تحول انسان معاصر مسلمان» و رهایی از سلطه فرهنگی مدرنیته می‌داند (همان: ۲۳۶-۲۳۸). او در پایان تأکید می‌کند که اگر تمدن اسلامی می‌خواهد دوباره حیاتی راستین یابد، باید به معماری‌ای بازگردد که در آن، فرم و معنا، کارکرد و روح و انسان و جهان در وحدت قدسی پیوند خورده‌اند (همان: ۲۳۶). از این منظر، اندیشه نصر بیش از آنکه نسخه‌ای اجرایی برای سیاست‌گذاری شهری ارائه دهد، چارچوبی انتقادی-معنایی برای بازاندیشی مسئله هویت در معماری و شهرسازی معاصر فراهم می‌کند.

جدول ۵- بحران هویت در معماری معاصر جهان اسلام از منظر سید حسین نصر

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد و محدودیت دیدگاه نصر	دلالت برای معماری و شهر معاصر
منشأ بحران هویت	تعارض سنت اسلامی و مدرنیته غربی در معماری	بحران معماری، بازتاب بحران فکری و هویتی مسلمانان است.	تمرکز بر سطح فرهنگی-معنوی بحران	ضرورت تحلیل چندلایه هویت (فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی)
معماری غربی به مثابه سلطه	سبک‌های غربی، حامل جهان‌بینی سکولارند.	معماری مدرن، نوعی استعمار فضایی و زیباشناختی است.	کم‌توجهی به اقتضانات عملکردی و جمعیتی	نقد تقلید فرمی بدون بومی‌سازی مفهومی
گسست معنا در فضا	معماری معاصر، تهی از قدسیت و معناست.	فضاهای جدید، مصرفی و بی‌ریشه‌اند.	فقدان تمایز میان انواع معماری مدرن	لزوم بازتعریف معنا در چارچوب معاصر

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد و محدودیت دیدگاه نصر	دلالت برای معماری و شهر معاصر
معماری به مثابه بیان هستی‌شناختی	معماری بازتاب نگرش انسان به هستی است.	معماری اسلامی، بازتاب نظم کیهانی و توحید است.	فقدان ترجمه عملی این نگرش	تبدیل نگرش هستی‌شناختی به راهبرد طراحی
آرمان‌گرایی نظری	بازگشت به حکمت اسلامی، راه‌حل اصلی است.	احیای معنا بدون نسخه اجرایی باقی می‌ماند.	بی‌توجهی نسبی به فناوری و اقتصاد	پیوند حکمت اسلامی با ظرفیت‌های معاصر

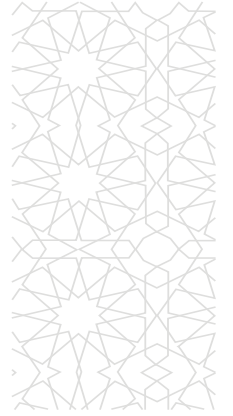
بحران معنا باختگی علم و معماری در جهان مدرن از منظر سید حسین نصر

سید حسین نصر در فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد»، به یکی از بنیادی‌ترین پیامدهای مدرنیته غربی در جهان اسلام یعنی تقلیل دانش و هنر از ساحت قدسی به سطحی صرفاً مادی، ابزاری و سکولار می‌پردازد. این دگرگونی در حوزه‌هایی چون معماری و شهرسازی، نه تنها در محتوای فکری، بلکه در فرم، معنا، و روح آثار نیز انعکاس یافته است. او نشان می‌دهد که چگونه ریشه‌های بحران معماری معاصر در جوامع اسلامی، عمیقاً معرفت‌شناختی و وجودشناختی است. نصر با اشاره به تأثیر سکولاریزاسیون غربی می‌نویسد: «در باب سکولاریزاسیون، اثر غرب‌زدگی آن بوده که مفهوم اسلامی علم را که در سنت اسلامی همه انواع دانش، از جمله ریاضیات را شامل می‌شود، به مفهوم علم به‌مثابه دانشی صرفاً سکولار و عرفی تقلیل داده است» (نصر، ۱۳۸۰: ۲۲۹-۲۳۰).

از دیدگاه او، علم در سنت اسلامی، نه دانشی خنثی یا صرفاً تجربی، بلکه دانشی قدسی بود که در پی کشف نظم الهی در کائنات عمل می‌کرد. از همین رو مفاهیم ریاضی و هندسه نیز ابزاری برای شناخت حقیقت تلقی می‌شدند. در این چارچوب، معمار سنتی اسلامی، جایگاهی متفاوت از معمار مدرن داشت. نصر تأکید می‌کند

که معمار سنتی، کسی بود که «با هندسه و نسبت‌های عددی، بازتابی از نظم الهی را در جهان مادی متجلی می‌ساخت» (همان: ۲۴۴). این دگرگونی، تنها در ابزار کار معماران خلاصه نمی‌شود، بلکه نصر آن را نشانه‌ای از تغییر در ماهیت خود معماری می‌داند. او با لحنی انتقادی می‌نویسد: «اغلب، این تغییرات به معنای از دست رفتن تواضع و وقار معمار سنتی و ظهور نوعی خودمحوری و دنیاگرایی است که معمولاً با معمار و بازرگان بین‌المللی امروزی همراه است» (همان: ۲۵۱).

این نکته آشکار می‌سازد که بحران فقط در سلیقه یا سبک نیست، بلکه در منش، نیت و جایگاه معنوی هنرمند نیز رخنه کرده است. چنانکه نصر این تحول را با «فقدان تواضع و وقار معنوی معمار سنتی» و غلبه روحیه دنیاگرایانه پیوند می‌زند (همان: ۲۵۰-۲۵۱). معمار مدرن از دید او، دیگر در پی تجلی حقیقت نیست، بلکه به بازیگری در بازار جهانی تبدیل شده است. در سطح مفهومی، نصر اشاره می‌کند که مفاهیم کلیدی در معماری سنتی اسلامی مانند فضا، نور، ریتم، شکل و ماده که همگی بار معنایی و قدسی داشتند، در معماری مدرن به مفاهیمی صرفاً کارکردی و فیزیکی بدل شده‌اند. او در این باره می‌نویسد: «این دگرگونی فکری همچنین به تهنی شدن مفاهیم اساسی‌ای چون فضا، نور، ریتم، شکل و ماده از محتوای قدسی‌شان

انجامیده است. این مفاهیم به مفاهیم نامی یکسان دارند، تنها در سطحی مادی و پسادکارتی غربی تبدیل شده‌اند که گرچه محدود تجربه می‌شوند» (نصر، ۱۳۸۰: ۲۵۲).

جدول ۶- بحران معنا باختگی علم و معماری در جهان مدرن از منظر سید حسین نصر

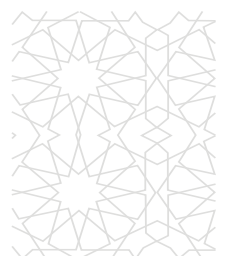
محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد و محدودیت دیدگاه نصر	دلالت برای معماری و شهر معاصر
سکولاریزاسیون علم	تقلیل علم قدسی اسلامی به دانشی سکولار و ابزاری	ریشه بحران معماری، معرفت‌شناختی و وجودشناختی است.	تمرکز بر ساحت فلسفی بدون تحلیل نهادی علم مدرن	بازاندیشی نسبت علم، معنا و طراحی
جایگاه علم در سنت اسلامی	علم، کشف نظم الهی و حقیقت هستی است.	ریاضیات و هندسه حامل معنا و قدسیت هستند.	دشواری ترجمه این نگرش به نظام آموزشی معاصر	احیای معنا در آموزش معماری
نقش معمار	معمار سنتی، تجلی بخش نظم الهی است.	معماری فعلی از ساحت معنا تهی شده است.	دوگانه‌سازی شدید معمار سنتی / مدرن	بازتعریف نقش اخلاقی - معنوی معمار
منش حرفه‌ای معمار	تواضع، وقار و نفی خودمحوری	معماری مدرن گرفتار بازار و شهرت است.	تعمیم انتقاد به کل معماری معاصر	بازتعریف اخلاق حرفه‌ای در معماری
مفاهیم بنیادین معماری	فضا، نور، ماده و ریتم دارای محتوای قدسی‌اند.	تهی شدن این مفاهیم موجب بی‌روحی فضا شده است.	فقدان معیار عملی برای احیای معنا	بازخوانی مفاهیم معماری فراتر از کاربرد
تغییر ماهیت معماری	معماری از تجلی حقیقت به ابزار بازار بدل شده	بحران معنا فراتر از سبک و فرم است.	بی‌توجهی نسبی به ظرفیت فناوری نو	پیوند معنا با فناوری و نوآوری

نه صرفاً به عنوان گزاره‌هایی نظری، بلکه به‌مثابه چارچوب‌هایی تحلیلی برای فهم کیفیت فضا، ساختار شهر و منطق مداخله شهری قابل بازخوانی‌اند. جدول (۷) با تمرکز بر دلالت‌های مفهومی اندیشه نصر نشان می‌دهد که چگونه این دیدگاه‌ها می‌توانند در تحلیل، طراحی و سیاست‌گذاری شهری معاصر مورد توجه قرار گیرند.

بازخوانی اندیشه نصر در نسبت با مسائل معماری و شهرسازی معاصر
با توجه به یافته‌های به‌دست‌آمده از تحلیل انتقادی اندیشه سید حسین نصر، یکی از اهداف این پژوهش، نشان دادن امکان بهره‌گیری از این مفاهیم در تحلیل مسائل معماری و شهرسازی معاصر است. از این منظر، مفاهیم مطرح‌شده در فصول سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد»،

جدول ۷- دلالت‌های اندیشه سید حسین نصر برای معماری و شهرسازی معاصر

مفهوم کلیدی در اندیشه سید حسین نصر	بازتاب مفهومی در معماری و شهر اسلامی	خوانش مفهومی در معماری و شهرسازی معاصر	دلالت‌ها برای تحلیل و سیاست‌گذاری شهری
رابطه انسان و محیط	محیط کالبدی به‌مثابه بازتاب وضعیت درونی و معنوی انسان	توجه به تأثیر متقابل فضا و رفتار انسانی	ارزیابی کیفیت فضا بر اساس پیامدهای رفتاری، روانی و اجتماعی

مفهوم کلیدی در اندیشه سید حسین نصر	بازتاب مفهومی در معماری و شهر اسلامی	خوانش مفهومی در معماری و شهرسازی معاصر	دلالت‌ها برای تحلیل و سیاست‌گذاری شهری
توحید و وحدت	انسجام کالبدی، کارکردی و معنایی میان بنا، شهر و طبیعت	پیوستگی فضایی و پرهیز از تفکیک و قطعه‌قطعه شدن شهر	نقد زون‌بندی صلب و تقویت یکپارچگی فضایی در سیاست‌های شهری
وحدت زیبایی و عملکرد	زیبایی به‌مثابه تجلی حقیقت و نه امر تزئینی	هم‌ارزی کیفیت فضایی و کارکرد در طراحی معاصر	بازتعریف معیارهای موفقیت پروژه‌های شهری فراتر از سود اقتصادی
انعطاف‌پذیری فضایی	فضاهای چندمنظوره، سیال و غیر تخصصی	سازگاری‌پذیری کالبدی و امکان تغییر کاربری در طول زمان	افزایش تاب‌آوری فضایی در برابر تحولات اجتماعی و اقتصادی
نقد منطق سرمایه‌محور	تقدم معنا و قدسیّت بر سود و نمایش	نقد تولید فضا بر اساس منطق صرفاً اقتصادی	اولویت‌دهی به ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی در سیاست‌گذاری شهری
بحران هویت فضایی	گسست از سنت، معنا و نظم قدسی	بی‌مکانی و تضعیف حس تعلق در فضاهای معاصر	تقویت حافظه جمعی، هویت مکانی و تجربه مکان‌مند
معنابخستگی علم و معماری	سکولاریزاسیون دانش و فروکاست فضا به امر فیزیکی	جدایی فناوری از معنا و حکمت	بازپیوند دانش فنی با ارزش‌های انسانی و معنایی در شهر

نتیجه‌گیری

این پژوهش با تمرکز بر فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد» کوشید اندیشه سید حسین نصر درباره معماری و شهر اسلامی را نه صرفاً در سطح توصیف فلسفی، بلکه به‌مثابه یک چارچوب تحلیلی انتقادی برای فهم بحران‌های معماری و شهرسازی معاصر بازخوانی کند. یافته‌های پژوهش نشان داد که وی، معماری اسلامی را بر بنیان مفاهیمی چون توحید، وحدت، معنا، قدسیّت، انعطاف‌پذیری فضایی و پیوند انسان با طبیعت صورت‌بندی می‌کند و آن را در تقابل با معماری مدرن گسسته از معنا و طبیعت قرار می‌دهد.

نخستین یافته اصلی نشان داد که در اندیشه نصر، رابطه انسان و محیط عمدتاً به صورت یک‌سویه تبیین می‌شود. بدین معنا که محیط کالبدی، بازتاب وضعیت درونی و معنوی انسان تلقی می‌گردد. این دیدگاه با استناد مستقیم به متن نصر «محیط بیرونی چیزی جز انعکاس وضعیت درونی انسان نیست» استخراج شد. نقد پژوهش در این نقطه وارد می‌شود که این صورت‌بندی، نقش فعال و تربیت‌بخش فضا را نادیده می‌گیرد. شواهد تجربی و نظری معاصر در مطالعات محیطی و شهری نشان می‌دهد که فضاهای معماری خود می‌توانند در شکل‌دهی به رفتار، ادراک و حتی ساحت معنوی انسان نقش ایفا کنند. پیامد این نقد برای معماری و شهرسازی

معاصر آن است که بازخوانی اندیشه نصر نیازمند تکمیل با رویکردی دوسویه به رابطه انسان - محیط است؛ رویکردی که طراحی فضا را نه صرفاً بازتاب معنا، بلکه ابزار تولید معنا بداند.

دومین یافته نشان داد که نصر، وحدت و توحید را اصل بنیادین معماری اسلامی می‌داند؛ وحدتی که در مقیاس بنا (انعطاف‌پذیری فضایی)، شهر (پیوند مسجد، بازار، خانه و مدرسه) و طبیعت (ادغام فضاهای انسانی و طبیعی) متجلی می‌شود. نقد پژوهش در این محور متوجه آن است که نصر، این وحدت را عمدتاً در سطح کالبدی - نمادین تحلیل می‌کند و کمتر به سازوکارهای اجتماعی، اقتصادی و قدرت که تحقق یا زوال این وحدت را رقم می‌زنند می‌پردازد. پیامد این نقد آن است که مفهوم وحدت، برای کاربرد در شهر معاصر، باید به معیارهایی قابل ترجمه در سیاست‌گذاری شهری تبدیل شود و در سطح صرفاً فلسفی باقی نماند.

یافته سوم به انعطاف‌پذیری فضایی در معماری اسلامی پرداخت که نصر آن را ناشی از نگاه قدسی به فضا و پرهیز از تخصص‌گرایی صلب مدرن می‌داند. نقد پژوهش نشان داد که هرچند این اصل در معماری سنتی کارآمد بوده، در شهرهای متراکم و پیچیده امروز، بدون بازخوانی نهادی، اقتصادی و فناورانه، قابلیت تحقق مستقیم ندارد. پیامد این نقد برای معماری معاصر آن است که انعطاف‌پذیری فضایی باید به صورت تدریجی و در قالب فضاهای چندعملکردی محله‌محور، ساختمان‌های تطبیق‌پذیر و سیاست‌های کاربری ترکیبی بازتعریف شود.

یافته چهارم نشان داد که نصر، بحران معماری معاصر جهان اسلام را اساساً بحرانی هویتی و معرفت‌شناختی می‌داند

که ریشه در سکولاریزاسیون علم، هنر و معماری دارد. نقد پژوهش در این نقطه متوجه آن است که نصر هرچند منشأ بحران را به درستی تشخیص می‌دهد، کمتر به شرایط عینی مانند فشار جمعیتی، الزامات اقتصادی و منطق سرمایه‌داری شهری توجه می‌کند. پیامد این نقد آن است که بازگشت به اصول معنوی، بدون اصلاح سازوکارهای نهادی و اقتصادی شهر، به بازتولید فرم‌های نمادین بی‌ریشه خواهد انجامید. در مجموع این پژوهش نشان داد که اندیشه سید حسین نصر واجد ظرفیت‌های نظری مهمی برای نقد معماری و شهرسازی معاصر است، اما این ظرفیت‌ها تنها زمانی می‌تواند به ادبیات تخصصی معماری و شهرسازی افزوده‌ای معنا دار ارائه دهد که از سطح فلسفی صرف عبور کرده، به معیارهای تحلیلی، طراحی و سیاست‌گذاری ترجمه شود. برخی مفاهیم نصر (مانند وحدت فضایی، پیوند انسان و طبیعت و تلفیق کارکرد و زیبایی) قابلیت ترجمه به اصول عملی را دارند، در حالی که برخی دیگر (مانند قدسیّت به مثابه تجربه درونی) بیشتر در سطح افق‌های فلسفی باقی می‌مانند.

این پژوهش بر تحلیل روایی دو فصل مشخص از کتاب «اسلام در عصر متجدد» متمرکز بوده و به دلیل ماهیت نظری، از بررسی میدانی یا تحلیل موردی شهرهای معاصر بهره نبرده است. همچنین تمرکز بر اندیشه نصر، امکان مقایسه نظام‌مند با سایر نظریه‌پردازان معماری اسلامی یا رویکردهای انتقادی معاصر را محدود کرده است. این محدودیت‌ها نشان می‌دهد که پژوهش‌های آینده می‌تواند با مطالعات تطبیقی، تحلیل‌های تجربی و بررسی سیاست‌های شهری، ظرفیت‌های عملی این چارچوب نظری را بیش از پیش بسط دهد.

ابن ابی‌جمهور، محمد بن زین‌الدین (۱۴۰۳ق) عوالی اللالی العزیزیهفی الأحادیث الدینیہ، تحقیق سید احمد حسینی، قم، مؤسسه‌الإمام‌المهدی (عج).

اسماعیلی، حمیدرضا (۱۳۹۵) «مروری بر اندیشه سیاسی سید حسین نصر از گذشته تا امروز»، مطالعات تاریخی، سال چهاردهم، شماره ۵۵، ص ۱۱.

الفتی، علی و سید صادق زمانی و سید رحمت‌الله موسوی مقدم (۱۴۰۰) «پژوهشی در هنرهای قدسی معماری و شعر در آیین یارسان با تکیه بر اندیشه‌های سید حسین نصر و سنت‌گرایان»، پژوهشنامه ادبیات کردی، سال هفتم، شماره ۲، صص ۷۱-۹۰.

<https://doi.org/10.34785/J013.2022.836>.

پورجعفر، محمدرضا و علی پورجعفر و سیما صفدری (۱۳۹۴) «انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص‌سازی در راستای شهری آرمانی- اسلامی»، پژوهش‌های معماری اسلامی، سال سوم، شماره ۳، صص ۳-۱۷.

<https://sid.ir/paper/409703>.

رشیدی آل‌هاشم، سید محمدرضا و پرویز صبوری کزج و جواد صبوری کزج (۱۴۰۲) «عدالت جنسیتی در آرمان‌شهر اسلامی (با تأکید بر نگاه قرآنی به موضوع)»، مطالعات میان‌رشته‌ای تمدنی انقلاب اسلامی، سال دوم، شماره ۱، صص ۸۷-۱۰۸.

<https://doi.org/10.28211685/CIR.2202.1019.2.5.4>.

سلطانی، مهرداد و سید فخرالدین حسینی

(۱۳۹۷) «تحلیل تطبیقی مفهوم محله در نظام سنتی شهرهای ایران با الگوهای مشابه (جایگزین دوره معاصر)»، باغ نظر، سال پانزدهم، شماره ۶۰، صص ۱۵-۲۸.

<https://doi.org/10.22034/bagh.2018.62761>.

صارمی، حمیدرضا و نیلوفر هاشمی (۱۳۹۹) «تحلیل تطبیقی مفهوم سنت و مدرنیته از دیدگاه دکتر سید حسین نصر؛ نگاهی سنت‌گرا بر مفهوم شهر اسلامی»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال یازدهم، شماره ۴۲، صص ۳۳-۴۲.

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.2228639.1399.11.42.3.4>.

قانعی، رشید و سید حسن حسینی (۱۳۹۴) «نقد و بررسی چالش‌های علم مدرن از دیدگاه دکتر سید حسین نصر»، فلسفه علم، سال پنجم، شماره ۹، صص ۱۰۱-۱۱۲.

https://journals.ihcs.ac.ir/article_1730.html.

قاسمی، الهام و سیدمهدی خاتمی و مهدی مطیع و محمدرضا پورجعفر (۱۴۰۲) «بازشناسی ابعاد و ویژگی‌های فضای شهری معنویت‌گرا»، معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، سال شانزدهم، شماره ۴۵، صص ۷۳-۹۳.

<https://doi.org/10.22034/AAUD.2022.343355.2670>.

فارسی آستانه، ندا و مهدی حقیقت‌بین و زهرا رهبرنیا (۱۴۰۱) «رخداد تعامل در منظر و اثرگذاری مؤلفه‌های انسانی و محیطی بر آن»، منظر، سال چهاردهم، شماره ۶۱، صص ۷۶-۸۹.

on political thoughts of Seyyed Hossein Nasr from the past to the present. *Historical Studies*, 14(55), 11.

<http://www.magiran.com/p1739207>
[In Persian]

Farshchian, A., & Shajari, M. (2017) A critical evaluation of Seyyed Hossein Nasr's view on the essential characteristics of Islamic architecture. *Contemporary Wisdom*, 8(3), 91-110. <https://doi.org/10.30465/cw.2017.2878> [In Persian]

Farsi Astaneh, N., Haghghatbin, M., & Rahbarnia, Z. (2022) The impact of human and environmental components on the occurrence of interaction in the landscape. *MANZAR, the Scientific Journal of Landscape*, 14(61), 76-89. <https://doi.org/10.22034/manzar.2022.325091.2177> [In Persian]

Ghasemi, E., Khatami, S. M., Motia, M., & Pourjafar, M. (2024) Recognizing dimensions and characteristics of spiritual urban space. *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 16(45), 73-93. <https://doi.org/10.22034/aaud.2022.343355.2670> [In Persian]

Ghanei, R., & Hosseini, S. H. (2015) Challenges of modern science from the perspective of Dr. Nasr. *Philosophy of Science*, 5(9), 101-112.

<https://doi.org/10.22034/manzar.2022.325091.2177>.

فرشچیان، امیرحسین و مرتضی شجاری (۱۳۹۶) «بررسی و نقد دیدگاه دکتر نصر در باب معماری اسلامی و ویژگی‌های آن»، حکمت معاصر، سال هشتم، شماره ۳، صص ۹۱-۱۱۰.

<https://doi.org/10.30465/cw.2017.2878>

مقیم‌نژاد حسینی، محبوبه و امیر مازیار (۱۴۰۱) «هنرهای زیبا در اندیشه دکتر سید حسین نصر»، پژوهش‌های فلسفی، سال شانزدهم، شماره ۳۸، صص ۷۶۸-۷۹۱.

<https://doi.org/10.22034/jpiut.2021.42912.2716>

نصر، سید حسین (۱۳۸۰) اسلام در عصر متجدد، ترجمه احمد آرام، تهران، طرح‌نو. ----- (۱۳۸۳) انسان و طبیعت؛ بحران معنوی انسان متجدد، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

----- (۱۳۸۹) هنر و معنویت اسلامی، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران، مؤسسه انتشارات حکمت.

De Paris, S. R., & Lopes, C. N. L. (2018) Housing flexibility problem: Review of recent limitations and solutions. *Frontiers of Architectural Research*, 7(1), 80-91. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2017.11.004>.

Esmaili, H. (2017) A review

- Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Nasr, S. H. (2004) *Ensan va tabiat: Bohran-e manavi-ye ensan-e motajadded* (A. Gowahi, Trans.). Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami. [In Persian]
- Nasr, S.H. (2010) *Honar va manavyyat-e Eslami* (R. Qasemian, Trans.). Tehran: Moassese-ye Entesharat-e Hekmat. [In Persian]
- Olfati, A., Zamani, S. S., & Mousavimoghadam, S. R. (2022) A study of the sacred arts of architecture and poetry in the Yarsan religion based on the ideas of Seyyed Hossein Nasr and Traditionalists. *Journal of Kurdish Literature*, 7(2), 71-90.
<https://doi.org/10.34785/J013.2022.836> [In Persian]
- Pourjafar, M. R., Pourjafar, A., & Safdari, S. (2015) Various types of Islamic city and pointing out to defining the major aspects of ideal Islamic city. *Journal of Researches in Islamic Architecture*, 3(3(8)), 20-21.
<https://sid.ir/paper/409703/en> [In Persian]
- Rashidi Ale-Hashem, S. M. R., Sabouri Kazaj, P., & Sabouri Kazaj, J. (2023) Gender justice in the Islamic utopia (with emphasis on the Quranic view of the issue). *Journal of Interdisciplinary Studies of Islamic Revolution Civilization*, 2(1), 87-108.
https://journals.ihcs.ac.ir/article_1730.html [In Persian]
- Harvey, D. (1978) The urban process under capitalism: A framework for analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2(1-3), 101-131.
- Hosseini, S. F., & Soltani, M. (2018) A comparative investigation and analysis between the neighborhood concept in the traditional urban system in Iran and its similar patterns in contemporary period. *Bagh-e Nazar*, 15(60), 15-28.
<https://doi.org/10.22034/bagh.2018.62761> [In Persian]
- Ibn Abi Jumhur, M. b. Z. (1983) *Awālī al-la'ālī al-'Azīziyya fī al-aḥādīth al-dīniyya* (S. A. Hosseini, Ed.). Qom: Al-Imam Al-Mahdi Institute. [In Persian]
- Mohamed, D. H. I. L. (2021) Cairo: An Arab city transforming from Islamic urban planning to globalization. *Cities*, 117, 103310.
<https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103310>.
- Moghimnejad Hosseini, M., & Maziar, A. (2022) Fine arts in Dr Seyyed Hossein Nasr's thought. *Journal of Philosophical Investigations*, 16(38), 768-791.
<https://doi.org/10.22034/jpiut.2021.42912.2716> [In Persian]
- Nasr, S. H. (2001) *Eslam dar asr-e motejadded* (A. Aram, Trans.).

Nasr; A traditionalist approach towards the Islamic city. Journal of Studies on Iranian- Islamic City, 11(42), 33-42.

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.2228639.1399.11.42.3.4>[In Persian]

<https://doi.org/10.28211685/CIR.2202.1019.2.5.4> [In Persian]

Saremi, H. R., & Hashemi, S. N. (2021) Comparative analysis of tradition and modernity from the perspective of Dr. Seyed Hossein